

Univerzita Karlova

Fakulta humanitních studií

Pracoviště Historické sociologie

Bc. Eva Zahradková

Zaměstnání a volný čas za socialismu a dnes

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Martin Vávra, Ph.D.

Praha 2018

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 13. 4. 2018

.....

Podpis

Poděkování

Ráda bych poděkovala vedoucímu mé diplomové práce PhDr. Martinovi Vávrovi, Ph.D. za cenné rady, ochotný přístup a čas, který mi věnoval.

Abstrakt

Předkládaná diplomová práce se zabývá stavem současné společnosti a společnosti před rokem 1989 z hlediska termínů volnočasové společnosti a společnosti práce a to očima skupiny prodavaček. Ráda bych tímto způsobem přiblížila a pochopila jak fenomén práce, tak s ním velmi úzce propojený fenomén volného času. Na každém kroku se setkáváme s tvrzením „Na to nemám čas.“ Tento fenomén ale není nic nového, zaznamenaly ho již výzkumy v českém prostředí v 60. letech 20. století. Na základě automatizace a zkracování pracovní doby, od 2. poloviny 20. století, by se tak měl fond volného času zvětšovat. Již v 60. letech téhož století se tedy začaly ozývat hlasy, které tvrdily, že současná společnost stojí na pomyslném prahu společnosti práce a směřuje ke společnosti volnočasové. Je tomu tak ale doopravdy? Žijeme tedy ve společnosti práce či ve společnosti volného času, nebo ani jedna z možností není skutečností? Jak tomu tedy bylo před rokem 1989? A liší se práce a volný čas při různém společenském zřízení – státním socialismu a parlamentní demokracii? Na tyto otázky se pokusím odpovědět prostřednictvím polo-strukturovaných rozhovorů profesní skupiny prodavaček.

Abstract

This diploma thesis deals with the state of present society and society before 1989 in terms of leisure time society and society of work from the point of view of shop assistants. I would like to approach and understand the phenomenon of work and the very connected phenomenon of free time. We hear this statement very often – „I do not have time for it.“ However this phenomenon is not new, this phenomenon has already appeared in czech research in 1960s. Based on automation and shortening working hours, since the second half of the 20th century, the amount of leisure time should increase. In 1960s, some theoreticians began to claim that society of work is at the end and moving to leisure time society. But is that really fact? Do we live in a society of work or in a leisure time society? Or none of these options are true? And what about society before 1989? And do work and leisure time differ in different social settings – I mean state socialism and parliamentary democracy? I would like to answer these questions through semi-structured interviews with shop assistants.

Obsah

1. Úvod	7
2. Co je to práce z pohledu sociologie?	8
3. Co je to společnost práce?	10
4. Co je to volný čas? Práce a volný čas z teoretické perspektivy před rokem 1989	11
5. Co je to volnočasová společnost? Práce a volný čas před rokem 1989	16
5.1. Shrnutí	19
6. Pracovní čas, vázaný čas a volný čas v ČSR a v ČSSR	21
7. Práce a volný čas z teoretické perspektivy po roce 1989	28
8. Porovnání pracovního, vázaného a volného času v ČSSR a v ČR	29
8.1. Shrnutí	38
9. Metodologie	39
10. Analýza	40
10.1. Společnost před rokem 1989 očima narátorek	42
10.2. Politický tlak	42
10.3. Zaměstnání prodavačky? Plánované hospodářství a sociální jistoty	43
10.4. Volný čas? Hlavně organizovaně	46
11. Společnost po roce 1989 očima narátorek	48
11.1. Zaměstnání prodavačky? Zhoršující se pracovní podmínky	49
11.2. Volný čas? Hodně možností ale také hodně prostředků	50
12. Závěr	52
Literatura	54

1. Úvod

K tématu práce a volného času za socialismu a dnes mě inspirovala publikace „Příběhy (ne)obyčejných profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace“, která hovoří o různých „obyčejných“ profesních skupinách a jejich každodenní zkušenosti. Práce a s ní spojený volný čas, byl za socialismu pro všechny a dnes je pro většinu lidí, právě každodenní zkušeností. Touto prací bych tak ráda přiblížila a pochopila fenomén práce a s ní spojený fenomén volného času za socialismu a dnes.

„Žijeme v uspěchané době“ – to je, dá se říct, obecně přijímaný fakt. Tímto pocitem ale netrpí jen současná společnost. I socialistický člověk měl podobné dojmy: „Každodenní pocit většiny lidí je právě opačný – naprostý nedostatek volného času, jenž se objevuje v nejrůznějších souvislostech jako nejběžněji užívaný argument „na to nemám čas“ [Filipcová 1967: str. 13].

Z literatury vyplývá [Filipcová 1968; Petrusek 2006; Fazik 2011; Franc, Knapík 2013], že společnost volného času se stává častějším tématem již od 2. poloviny 20. století, a to zřejmě v návaznosti na automatizaci v pracovním sektoru a s ní spojenou tendencí ke zkracování pracovní doby. Literatura osvětluje [Klofáč, Tlustý 1967; Filipcová 1968; Franc, Knapík 2013], jak povinná zaměstnanost zapříčiňovala snížení pracovního nasazení či vůbec snížení množství práce jako takové, na druhou stranu ale literatura zmiňuje i fakt, že lidé kvůli lepším výdělkům melouchařili či pracovali přesčas. To vše na volný čas a na jeho množství nutně působilo. Volný čas dospělých i mládeže byl za socialismu do značné míry strukturován samotným státem. Byl to čas sloužící převážně k revitalizaci pracovních sil a k osvětě veřejnosti ve smyslu budování socialistické společnosti.

Jak je tomu se stávající společností? Velmi podobně jako Filipcová, jen o 32 let později, píše německý žurnalista v knize zpovídající dvanáct světových sociologů toto: „Pro dnešní ekonomiku přivyklou na blahobyt, je příznačný nedostatek času“ [Pongs, 2000: str. 66]. Pocit většiny se zdá se nemění, co se ale v české společnosti změnilo, je státní zřízení. Není pochyb o tom, že česká společnost v současné době není ve volnočasových aktivitách omezena tak jako v době státního socialismu, na druhou stranu se ale objevily nové fenomény – kulturní trávení volného času je po revoluci více vázáno na společenské postavení [Tuček a kol., 2003; Sak, Kolesárová 2004; Šafr 2008; Špaček, Šafr 2010] a v neposlední řadě hraje svou roli průmysl volného času, který s sebou přináší řadu možností v závislosti na rozsahu našich finančních prostředků, jež jsou úzce svázány s naším profesním zařazením.

Žijeme tedy ve společnosti práce či ve společnosti volného času, nebo ani jedna z možností neodráží skutečnost? A jak tomu bylo před rokem 1989? Liší se práce a volný čas na základě různého společenského zřízení (socialismus/demokracie)? Výzkumným nástrojem k zodpovězení těchto otázek mi byly polo-strukturované rozhovory z Centra orální historie a také mé vlastní.

2. Co je to práce z pohledu sociologie?

V této části práce se budu zabývat různými sociologickými pojetími práce a volného času a také jejich vzájemným vztahem. Tak získám potřebné informace, které mi pak ve svém důsledku pomohou s interpretací rozhovorů.

Co je to vlastně práce? Práce bývá často definována jako účelná produkce předmětů a služeb, které mají hodnotu pro ostatní členy společnosti, jako pravidelné zajišťování statků a situací [Brugger 1996] nebo jako činnost sloužící uspokojování potřeb a obživě [F. Dorsch 1996] nebo za další jako činnost, která je jedincem jako práce pojímána [R. E. Hall 1996].

Z pohledu sociologie práce je práce obecně „sociální proces, který je zkoumán v obecné rovině, bez ohledu na to, v jaké konkrétní oblasti společenské praxe se realizuje (průmysl, zemědělství, věda, doprava, školství, obchod...) a bez ohledu na to, v jaké instituci se realizuje (rodina, podnik, nadnárodní monopol)“ [Šimek 1997: str. 8]. Sociologie práce se podle některých autorů (byť samozřejmě takto nepojmenována) zrodila společně s Marxovou analýzou práce a oborově se pak ustavovala od 70. let 19. století až do druhého desetiletí století 20. [E. Mayo 1996].

Definice práce z pohledu sociologie práce je pro toto téma stěžejní, protože je to právě sociologie práce, která studuje konsekvence pracovního času, pracovní doby – například její zkracování, restrukturuaci a redistribuci času v pracovním procesu v důsledku technických a technologických proměn. A co je ještě důležitější – patří sem i problematika volného času a času ne-práce, i když, samozřejmě, do jejího pole působnosti spadá i mnohé další¹ [Šimek 1997: str. 8].

Česká sociologie práce prošla velkými změnami, ty hlavní se udály při přechodu z dirigistického centralismu k tržní ekonomice. V tuto dobu byla sociologie práce postavena před nové otázky – stát a soukromé vlastnictví (oproti minulosti nastává demonopolizace, decentralizace, autonomizace výrobních jednotek, orientace na export), moc a námezdní práce (za socialismu byli všichni vlastníky nedělitelné majetkové podstaty i námezdními pracovníky odměňovanými z jednoho centra), společenská a rodinná ekonomika, rozdělování a sociální spravedlnost v období transformace [Šimek 1997: str. 12-13].

Zdrojů, ze kterých sociologie práce vychází je několik. Podle Šimka jsou to: 1. Německá hospodářská škola, 2. Teorie vědeckého řízení a psychologizující teorie, 3. Durkheimova teorie dělby práce a anomie, 4. Interakcionismus, 5. Teorie Maxe Webera (zejména teorie organizace) a za 6. Konfliktologické teorie – Karl Marx a Ralph Dahrendorf. Autor následně jeden zdroj po druhém obecně rozpracovává. Pro toto téma je ale stěžejní právě poslední zdroj, který Šimek uvádí, totiž konfliktologické teorie v čele s Karlem Marxem, z něhož další autoři spadající do této kategorie, čerpali. Na tento zdroj se zaměřím, jelikož to byl právě Marx (Marxismus) z jehož pozic vycházela socialistická sociologie u nás [Šimek 1997: str. 17].

Karel Marx (1818-1883) soudil, že práce je základním faktorem společenské dynamiky – člověk přetváří svět pomocí práce – v tom tkví základ Marxova materialismu. Práce se odehrává na poli dvou znepřátelených tříd, jejich rozdílnost tkví ve

¹ Některé další oblasti, kterými se sociologie práce zabývá: vztahy v rámci organizací/firem, postoje a normy s prací spojené apod.

vztahu k vlastnictví. Průmyslové třídy jsou společenskými třídami a jejich konflikt není jen v rovině hospodářské, ale i v rovině politické. Obecně známá je Marxova hypotéza sociální dynamiky (podle autora se do našeho podvědomí dostala hlavně díky politickým školením v socialistickém Československu, to se ještě nevědělo, že hypotéza bude falzifikována).

Hypotéza sociální dynamiky:

1. polarizace tříd v kapitalismu,
2. extremizace třídního postavení,
3. růst vnitřní konzistence obou tříd²,
4. vyhocení povede k revoluci, proletariát se dostane k politické moci, soukromé vlastnictví bude zespolečenštěno a vznikne tak beztřídní společnost [Šimek 1997: str. 33].

Pro potřeby sociologických interpretací potřebujeme bližší pojetí práce, než je to uvedené shora. Jedním z přístupů je pak právě marxistické pojetí práce. „Práce je především proces mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svým vlastním činem zprostředkovává, reguluje a kontroluje svou látkovou výměnu s přírodou. ... Jednoduché momenty pracovního procesu jsou: účelná činnost čili práce sama, její předmět a její prostředek“ [Marx 1986: str. 204].

Problémů Marxova pojetí práce je několik. Hlavní však je, že Marxovo pojetí práce odkazuje ke konkrétnímu, již prodělanému, historickému období s konkrétním charakterem a dělbou práce. Látková výměna mezi člověkem a přírodou zde nepředpokládá nemateriální povahu práce, takovou, která není zaměřena na tvorbu materiálních hodnot (umělci, učitelé, právníci apod.), [Šimek 1997: str. 36].

Je tedy zjevné, že Marxova definice práce není pro současnou sociologii dostačující. Možná by bylo pro hledání a nalezení výstižnější definice práce uvažovat o její dvojí povaze, kdy:

- a) chápeme práci jako soubor aktivit, které utvářejí lidské prostředí nebo
- b) chápeme práci jako institucionalizovanou ve smyslu zaměstnání [Šimek 1997: str. 37].

A právě práce ve smyslu zaměstnání a k ní jako druhá strana téže mince – volný čas, nás budou zajímat. „Bez práce totiž, ztrácí i volný čas svoji hodnotu“ [Dumazedier, Ripert 1963, cit. podle Filipcová 1967: str. 57]. Vztah práce a ne-práce/zaměstnání – volného času můžeme řešit několika způsoby:

- 1) jako dichotomii práce a volného času – i když toto dělení není ideální, pro někoho je sportování zálibou ve volném čase a pro někoho je to zaměstnání. Rozdíl mezi prací a ne-prací zřejmě tedy neleží ve vykonávání aktivity samotné,
- 2) další způsob rozlišuje role bezprostředně se týkající rodiny jako ne-práci a role v ekonomickém systému jako role pracovní. Tento způsob ale neuvažuje například o rodinné ekonomické aktivitě – rodinný podnik, stínová ekonomika a neuvažuje ani o nerovnoměrném rozdělení rolí v rodině (domácí práce atd.),
- 3) třetím možným způsobem je rozlišení práce jako zaměstnání a ne-práce jako nezaměstnanosti [Šimek 1997: str. 39].

² Třídy buržoazie a třídy proletariátu

Pichňa si vytvoril jiný spôsob rozlišení práce a ne-práce. Nejdříve vyřadil typicky volnočasové činnosti a na základě pojetí ne-práce pak definoval práci. Vzhledem k tomu, že prací jedinci uspokojují své potřeby – vychází tato činnost z nutnosti – z donucení. Donucení je tak podle Pichňi právě kritériem k rozlišení mezi prací a ne-prací [Šimek 1997: str. 39].

Právě toto Pichňovo rozlišení mezi prací a ne-prací je pro tuto práci nevhodnější. Dá se říct, že Pichňa práci vymezuje negativně – na základě vyjmenování takových činností, které do práce nepatří. Velmi podobně se pak staví k definici volného času „otec“ sociologie volného času – Dumazedier.

3. Co je to společnost práce?

„Společnost práce je taková společnost, v níž je práce chápána jako mravní závazek, jako sociální povinnost a jako legitimní cesta k osobnímu úspěchu... Jsme v zajetí ideologie práce“ [Gorz 1988, cit. podle Petrusek 2006: str. 396].

Společnost práce, jak se zdá na základě literatury, již minula. Je tomu tak, ale doopravdy? V polovině 60. let 20. století se začaly ozývat názory, že společnost stojí na novém prahu – totiž před koncem éry společnosti práce [Franc, Knapík 2013; Petrusek 2006; Filipcová 1967]. Zřejmě poprvé se tato myšlenka písemně objevuje u francouzského a rakouského sociálního filozofa Andrého Gorze na začátku 80. let 20. století, který do své knihy vkládá kapitolu s příznačným názvem „O konci společnosti práce“. Konec společnosti práce spojuje s elektronickou revolucí. Oznamovacími mechanismy pak budou například zvyšující se nezaměstnanost a ubývání objemu nezbytně nutné práce. Navíc již práce nepředpokládá bezprostřední kontakt pracujícího s materiálem [Petrusek 2006: str. 393, 394]. Následující tabulka by měla sloužit k demonstraci ubývání objemu nezbytně nutné práce za týden.

Tabulka č. 1: Průměrná týdenní pracovní doba v průmyslových podnicích³

Země	1938	1948	1951	1954	1956	1957
NSR	49,6	42,4	47,4	48,6	48	46,5
USA	35,6	40,1	40,7	39,7	40,4	39,8
Anglie	46,3	44,9	45,6	46,3	46	45,8
Francie	38,8	44,6	44,8	44,6	45,4	45,7
Japonsko	x	49,2	48,1	48,5	50,2	50,2

[Zdroj: Fazik 2011: str. 17]

Jak je vidět, týdenní pracovní doba někde klesá, jinde se zvyšuje, k tomu autor ještě dodává, že zjištěná data nezachycují přesčasové hodiny nebo dodatečné práce (ostatně jako všechny statistiky tohoto druhu), [Fazik 2011: str. 17]. Tendence ke zkracování nezbytně nutné práce, tady, alespoň podle mého názoru, v tabulce zřetelně zachycená není.

V roce 1956 pak přišel Georges Friedmann s fenoménem rozdrobené práce, která podle něj odkazovala ke končící éře společnosti práce. Friedmann viděl ohrožení tradiční práce v automatizaci, nikoli v elektronizaci, která k tomu nakonec vedla [Petrusek 2006: str. 394].

³ NSR – zkratka Komunistického režimu v Československu pro Západní Německo

V českém prostředí se zabýval tímto tématem ve 40. letech 20. století Emanuel Chalupný. Chalupný se věnuje práci a odpočinku. Práci chápe Chalupný⁴ jako protiklad zábavy. Práce je kulturní činnost, jde o pravidelné, úmyslné a účelové vynaložení energie, jejíž účinek záleží subjektivně v námaze nebo únavě, objektivně ve vytvoření užitečného. Značnou část textu věnuje i budoucnosti práce, které moc perspektiv nepřisuzuje [Petrusek 2006: str. 396].

V duchu Marxismu (tehdejší oficiální ideologie) se v naší socialistické společnosti pěstoval kult práce. Ideologie práce byla dominantní ideologií a existovalo také nejvyšší státní vyznamenání – „hrdina socialistické práce“. Petrusek píše, že ideologie práce se proměnila v sekularizované náboženství, stala se ritualizovanou aktivitou doprovázenou lží – totiž pracující předstírali, že pracují a stát předstíral, že je platí. Právě v tomto problému vidí autor důvod zániku socialismu u nás [Petrusek 2006: str. 396].

Gorz psal svou definici společnosti práce (viz výše) ve stejné době – 80. léta 20. století, kdy Clauss Offe tvrdil, že jednoznačně vstupujeme do stádia, v němž bude hrát práce stále menší roli a dominantní roli převzme naše zájmy ve volném čase. Tak nejenže nepůjde podle profese odhadnout prestiž, vzdělání, příjem, životní styl, spotřební vzorce, ale upadnou i tradiční pracovní ctnosti. Práce by se mohla stát jen jednou z mnoha příležitostí. Otázka týkající se pracovních ctností, ale není úplně mimo naše téma, podle obecného názoru má práce kromě donucujícího charakteru také vliv na naši kázeň, disciplinovanost, sebezapření a další [Petrusek 2006: str. 397; Pongs 2000: str. 187-203]. Je tedy společnost volného času něco lepšího než společnost práce? Offe viděl v tomto přechodu od společnosti práce ke společnosti volného času více negativ než pozitiv. Jak to vidí teoretici volného času? O tom hovoří následující kapitoly.

4. Co je to volný čas? Práce a volný čas z teoretické perspektivy před rokem 1989

V této kapitole se budu zabývat pohledem na práci a volný čas hledisky doby minulé – uvědomuji si, že některé zdroje mohou být nebo jsou dobově zatížené, i tak jsou ale pro téma této práce stěžejní.

Růstu významu volného času si všímali jak západní sociologové, tak i odborníci ze sovětského svazu. Na obou stranách opony se živě diskutovalo o tom, co to vlastně volný čas je a jaké jsou jeho hlavní znaky. Existovalo a stále existuje mnoho názorů na to, co to volný čas vlastně je. Konsenzus však spočívá v tom, že jednoduše nemůžeme volný čas definovat jako mimopracovní dobu, tak tomu zkrátka není.

Jako jedna z možností vymezení volného času se nabízí jeho negativní vymezení – vyřadíme ty činnosti, které do něj nepatří:

- cesta do práce a z práce (včetně dalších úkonů spojených s prací – například oblékání se do ní, příprava oběda na zítřka, umytí se apod.),
- zajištění chodu domácnosti (nákupy, vaření, praní, úklid a do jisté míry i péče o děti),
- jídlo, osobní hygiena, spánek, [Filipcová 1967: str. 18; Franc, Knapík 2013: str. 58].

Podobně Dumazedier, na kterého Filipcová ve své práci hojně odkazuje, také nejprve vyjmenovává ty činnosti, které do volného času nepatří. Sem řadí zaměstnání, práce přes čas, jídlo, spánek, hygienu, domácí práce a i takové, které vedou

⁴ Více v: Chalupný, Emanuel, 1941: *Práce a jiné sociální činnosti. Sociologie*, díl IV., sv. 3. Praha: nákladem vlastním

ke zvýšení jedincovi kvalifikace, dále sem řadí činnosti spojené se závazky rodinnými, společenskými a duchovními (oficiální návštěvy, schůze, výročí, náboženské služby), [Filipcová 1967: str. 21].

Volný čas pak charakterizuje jako soubor činností, které jedinec provozuje s úplnou libovůlí, a to buď z důvodu odpočinku, zábavy či osobního rozvoje (ne takového, který je spojen s pracovním zařazením). K tomuto pojetí volného času se přiklání četný zástup našich sociologů [Franc, Knapík 2013: str. 59]. Za další pak přichází s jakousi kategorií „polovolného času“, do které spadají ty činnosti, které jednak děláme pro potěšení, zábavu či odpočinek, jednak přinášejí i určitý užitek. Sem patří například kutění a zahrádkaření. Dumazedier se zaměřuje na volný čas individua, spíše stranou ale nechává jeho funkci celospolečenskou, která je pro socialistickou společnost velmi důležitou, dodává autorka [Filipcová 1967: str. 22,26; Franc, Knapík 2013: str. 59-61].

Dumazedier vychází z dynamického pojetí současné společnosti. Tradiční společnost, v níž dominuje starost o vlastní existenci přechází ve společnost industriální, ve které dominuje volný čas, a ne orientace na existenci a s ní spojenou práci. V 60. letech 20. století Dumazedier poukazuje na to, že jedni charakterizují současný styl života společnosti jako společnost práce, zatímco druzí už začínají hovořit o společnosti volného času. Sám dochází k názoru, že práce je vnímána jako prostředek, ne jako cíl. Snaží se o poznání tehdejšího stavu společnosti a zároveň věnuje nemalou pozornost budoucnosti. Opětovně zdůrazňuje dvojznačnost volného času – může být využit k růstu kulturní úrovně, stejně tak ale může být využit opačně. Pokouší se tedy odpovědět na otázku, jakých zásahů by bylo třeba, aby se společnost volného času ubírala tím správným směrem [Švigová 1966: str. 791-792; Filipcová 1967: str. 47-49].

Nejklassičtější vymezení společenské funkce volného času vyplývá podle Filipcové z Marxe a z jeho koncepce:

- volný čas jako sféra regenerace a rozvoje pracovní síly – hodnoty, které si jedinec osvojuje ve volném čase pak vnáší do pracovního procesu. V rámci technických proměn přestává být jednoduchá práce zdrojem i mírou bohatství, tou se stává sféra volného času. V něm se může pracovní síla plně rozvíjet,
- volný čas jako sféra univerzalizace člověka – jedině na této bázi se jedinec může rozvíjet jako univerzální individuum.

V této souvislosti se také prý dovršuje dialektika vztahu člověka a techniky. Rozvoj techniky totiž způsobil odcizení člověka a přírody, ale zespolečenštění výrobních vztahů vede krok za krokem k jeho překonání [Filipcová 1967: str. 27; Franc, Knapík 2013: str. 51]. „Samo sebou se rozumí, že bezprostřední pracovní doba nemůže zůstat v tom abstraktním protikladu k volnému času, jak je tomu na půdě buržoazní ekonomie. Práce se nemůže proměnit na hru...Volný čas, který je jak dobou volna, tak i dobou uskutečnění vyšší činnosti, samozřejmě mění toho, kdo jím vládne, v jiný subjekt a jako jiný subjekt vstupuje do procesu výroby“ [Marx 1953, cit. podle Filipcová 1967: str. 61]. Dialektiku práce a volného času Marx jasně zachytil a vymezil. Vnímá však lidské dějiny jako dějiny završené komunistickou revolucí, kterou zanikne jedinci odcizená, otrocká práce (prostřednictvím zespolečenštění výrobních vztahů). Dojde tak k překonání antagonismu mezi volným časem a prací a obě dvě kategorie vlastně splynou. Marxova teorie se ale neuskutečnila a byla tedy historicky falzifikována. Například náš teoretik Antonín Červinka v roce 1962 věcně poznamenal, že doba, pro kterou bylo typické splývání volného a pracovního času již jistě minula [Franc, Knapík 2013: str. 54].

Dalším představeným teoretikem volného času je západoněmecký sociolog Helmuth Schelsky. Druhou polovinu 20. století vnímá jako produkt druhé průmyslové revoluce, pro níž je typická automatizace. Schelsky tvrdí, že jedním z hlavních procesů, které staví na základě automatizace je zkracování pracovní doby, v 60. letech 20. století tvrdil, že v nejbližší době se pracovní doma „scvrkne“ do šesti pracovních hodin denně. Také tvrdí, že zvětšování množství volného času bude doprovázeno prodlužujícím se časem kvalifikace (školní docházky). Schelsky pak dochází ke dvěma hlavním závěrům: 1. zvětšující se množství volného času bude mít na společnost velký vliv, 2. volný čas totiž vede k jistému druhu odcizení – jedinec ve svém volném čase totiž vstupuje pod „nadvládu“ konzumu, to ve výsledku vede k většímu odcizení než v rámci zaměstnání. Filipcová samozřejmě ze svého úhlu pohledu (Marxismus) konzumu a s ním spojenému odcizení rozumí, nicméně i ona se na tvrzení Schelského ohledně poměrování míry odcizení ve volném čase a v zaměstnání dívá kriticky. Schelsky podle ní vnímá konzum jen z negativní stránky věci a neuvědomuje si jeho další obsah – humanizaci lidského života. I tak je ale otázkou, nakolik byl autor do její publikace vybrán, protože se tématu věnuje a nakolik to bylo nutné z ideologického hlediska, které kapitalistickou konzumní společnost odsuzuje [Filipcová 1967: str. 34-37]. Další socioložka z našeho prostředí, Švigová, se práci Schelského také věnovala, její pohled byl velmi podobný pohledu Filipcové, až na to, že Švigová jeho „nadvládu“ konzumu nepodrobovala kritice [Švigová 1966: str. 669]

I další západoněmecký teoretik volného času, Carlo Schmid, je představen jako kritik konzumní společnosti Západu. Schmid přisuzuje oblasti volného času 3 hlavní funkce:

1. reprodukci pracovní síly,
2. odpočinek po námaze hlavního povolání,
3. utlumení nepříjemných pocitů, vyvolaných životní zkušeností, s nimiž pracující člověk nemůže vyslovit svůj souhlas.

Zajímavý je právě faktor útlumu. Podle Filipcové totiž celá odvětví západní sociologie dlouhá léta přinášejí důkazy o tom, jak je jedinec ve svém volném čase řízen a manipulován společností samotnou skrze různé, pro jedince často velmi atraktivní, instituce [Filipcová 1967: str. 37-38].

Francouzský sociolog Georges Friedmann se věnuje otupujícímu vlivu jednotvárné práce. Jak bylo řečeno již výše, v roce 1956 přichází s termínem „rozdobené práce“. Jde vlastně o rozčlenění neboli „rozdrobení“ práce na elementární činnosti [Mareš 2017]. Podle něj v jedinci taková práce vyvolává iluzi, že to, co mu zabraňuje prožít otupující mechanická práce, si vynahradí ve volném čase. Málokdy, většinou vůbec, má ovšem možnost všechny tyto plány uskutečnit, jako výsledek se pak dostaví ztráta odvahy. Jedinec nakonec hledá seberealizaci doma. Kapitalistická společnost vychovává „člověka práce“. Jako východisko pak vidí rozvoj techniky od mechanizace k automatizaci a také speciální pedagogiku dospělých, která by jedinci pomohla překonat nebezpečí specializace (a tedy i otupující mechanické práce). Tato pedagogika by mohla jedinci přinést všeobecné vzdělání a umožnit mu tak i změnu zaměstnání [Filipcová 1967: str. 39-40]. Friedmann se také ptá: „Může demokracie tváří v tvář rostoucí moci mass-médií zůstat u hesla *laissez-faire*, blízkého anarchii? Nemá rozšířit proti komercializovanému sektoru veřejný výchovný volného času, jenž se bude orientovat na hodnoty a programy výběrové při znásobení institucí pro volný čas – knihoven, muzeí, koncertů, divadel, uměleckého filmu, výchovné televize atd.? Vznik autentické civilizace volného času bude nutit nejrozvinutější společnosti být si vědomy své

odpovědnosti vzhledem k bohatým možnostem, ale také nezměrným nebezpečím, jež obsahují mass-media, nositelé kultury mas, pro rovnováhu a důstojnost individua“ [Friedmann 1965, cit. podle Filipcová 1967: str. 44]. Role masových médií Friedmanna velmi zaměstnávala, neviděl v nich však jen negativa – mimo jiné totiž také dodává, že technika přináší širokým masám možnost ve větším měřítku číst, poslouchat, chodit do divadla, což nemůže zůstat nejen bez povšimnutí, ale musí to mít nutně vliv na obecnou kulturní úroveň [Švigová 1966: str. 670].

Friedmann si byl v 60. letech 20. století jistý, že ve společnosti volného času nežije, viděl ji však evidentně jako budoucnost, která bude obnášet jistá rizika [Filipcová 1967: str. 44]. Podobně jako Dumazedier vidí východisko ve státních zásadách do volného času.

David Riesman hovoří o moderní společnosti jako o společnosti, která prodělala dvě revoluce. První z nich je postavena do období od renesance až po politické revoluce 19. a 20. století. V polovině 20. století jsme byli podle Riesmana svědky druhé revoluce (alespoň v ekonomicky nejrozvinutějších zemích světa, především v USA), přechodu z éry produkce do éry konzumu. I on hovoří o automatizaci, která umožnila vyšší produktivitu práce a výroby, a tak bylo možné zkrácení pracovní doby. V této, post-industriální, společnosti se stává volný čas významnějším společenským jevem než práce. Otázkou tedy je, nakolik se tato teorie dotýká i rozvíjejících se zemí, zřejmě vůbec. Což je Filipcovou samozřejmě negativně hodnoceno, jelikož to staví socialistickou, technicky se rozvíjející společnost do jisté nevýhody – jakoby se ve své stávající formě, nemohla západním kapitalistickým společností vyrovnat – nemůže splňovat kategorii volnočasové společnosti. Za další Filipcová uvádí, že Riesman, podobně jako ostatní teoretici, vidí budoucnost společnosti ve společnosti volného času [Filipcová 1967: str. 45-46]. Švigová, mimo jiné k Riesmanovi dodává, že byl velmi kritický k tomu, jak jsou lidé v polovině 20. století silně ovlivňováni médii: „Ostře kritizuje skutečnost, že dnešní Američan, je hluboce, až nemocně připoután ke konzumu a nedokáže kvalitně využít volný čas“ [Riesman 1950, cit podle Švigová 1966: str. 669]. Sám Riesman rozlišuje tři typy jedinců, kteří odpovídají stavu vývoje společnosti. První z nich je typ závislý na tradicích, jimi se řídící [Švigová 1966: str. 668-669]. Druhý typ jedince je jedinec řízený „zevnitř“ rodinou, ta určí jeho objektivní cíle, aniž by o nich jedinec sám zvlášť pochyboval. Tento typ člověka je podle Riesmana odolnější vůči všemu, co se děje vně. Třetí typ člověka – který je podle Riesmana současným typem (hovoříme stále o polovině 20. století) je jedinec řízený „zvnějšku“. Tento typ člověka nemá předem určenou dráhu, je velmi přizpůsobivý a ze své podstaty tedy méně odolný vůči všemu vně [Riesman 1968: str. 157-158, 181-202]. Tento fakt tedy Švigová velmi dobře reflektovala.

V Sovětském svazu se věnovali této problematice především ekonomové, v jejichž čele stál S. G. Strumilin a G. A. Pruděnský. Problematika volného času z pohledu ekonomů pak silně akcentuje jeho společenskou funkci a vůbec vtiskuje teoretickým východiskům specifický charakter [Filipcová 1967: str. 50; Franc, Knapík 2013]. Volný čas je nejčastěji chápán jako sféra reprodukce pracovní síly – jak se pracovní síla reprodukuje v mimopracovní době a zejména ve volném čase. To je hlavní bod zájmu neboť, to, jakým způsobem jedinec využívá svůj volný čas má ve výsledku jistý vliv na jeho zaměstnání [Švigová 1966: str. 672; Filipcová 1967: str. 50; Franc, Knapík 2013: str. 33]. Nahlížení na volný čas z pozic Marxismu je zde jasně zřetelné. Filipcová ale dodává, že jedinec přece není jen pracovní silou, má i jiné role. Redukovat jedince na pracovní sílu pak znamená učinit z výroby smysl lidských dějin [Filipcová 1967: str. 50].

Velice problematická byla tendence některých sovětských teoretiků kategorii volného času vlastně „vymizíkovat“. Měly tak vzniknout vlastně dvě kategorie – pracovní a mimopracovní čas. Například A. V. Mjalkin volný čas rozlišil do pěti kategorií:

- 1) doprava do/ze zaměstnání, mytí po práci,
- 2) domácí práce, nákupy,
- 3) výchova dětí,
- 4) sebevzdělávání a zvyšování kvalifikace společně s veřejnou činností, sportem a dalšími zálibami,
- 5) fyziologické potřeby.

V našich podmínkách se volný čas z teoretické perspektivy začíná řešit až po roce 1956, kdy se začíná uvolňovat tuhé centralistické řízení a opět navazujeme styky s vyspělými západními zeměmi [Franc, Knapík 2013: str. 51-52]. Například pod vlivem Mjalkina tvrdil Červinka, že volný čas se vyznačuje hlavně aktivní lidskou činností. Pasivní odpočinek i práce v domácnosti sem podle něj nepatřily. Tuto definici ale kritizovala řada jiných českých sociologů v čele s Radoslavem Seluckým, který v definici viděl hlavně její užitnost pro režim. Podle něj bylo naopak nutné do kategorie volného času zahrnout i pasivní odpočinek a pasivní formy zábavy [Franc, Knapík 2013: str. 55-56]. Otázkou v této době zůstávalo, jak vůbec pojmy aktivní a pasivní chápat. Totiž každá lidská činnost se dotýká druhých lidí, kteří ji, ať už přímo nebo zprostředkovaně, přijímají. Zpětně potom může ovlivňovat/ovlivňuje jejich jednání. V každé lidské činnosti jsou tedy příslušné oba momenty a není vhodné označovat aktivitu jako žádoucí a pasivitu jako nežádoucí, přičemž tento názor autorka přebírá od Dumazediera [Filipcová 1967: str. 134-136].

Švigová, zdůrazňovala hédonistický charakter volného času (stejně jako Dumazedier), kdy aktivita v něm prováděná, se provádí jen pro ni samotnou, a ne pro jakýkoliv další užitek. Volný čas chápe tedy velmi podobně jako Dumazedier. Jako jeho tři hlavní funkce uváděla: odpočinek, zábavu a samoúčelný rozvoj lidských sil. Na druhou stranu ale také akcentovala vhodné trávení volného času pro společnost [Franc, Knapík 2013: str. 56-58].

Důležitou otázkou, která z výše uvedeného vyplývá a kterou alespoň letmo zmínila většina výše uvedených teoretiků práce či volného času jsou rizika, které s sebou volnočasová společnost přináší. Tomuto fenoménu se před rokem 1989 věnují Klofáč a Tlustý. Tvrdí, že mezi problémy moderních společností se do popředí dostávají úvahy o „masové kultuře“, která je výsledkem industrializace a je tak charakteristickou pro vyspělé průmyslové společnosti. Prudký rozvoj masové komunikace způsobuje homogenizaci hodnot, postojů, myšlenek, vkusu – roste konsenzus a konformita [Klofáč, Tlustý 1967: str. 347]. A tak vzniká právě ono riziko/obava, že takováto společnost se stane skrze masová média snadno manipulovatelnou nebo že bez správného vedení bude upadat. Podle Klofáče a Tlustého ale mnoho autorů ukazuje, že „standardizace lidové kultury“ není až takto extrémní, že existují určité meze působnosti mass médií, společnost není tak snadno manipulovatelnou, jak se může zdát [Tamtéž: str. 347-350]. A za další – konformita, s odvoláním na jiné autory, v sobě nese prvky konfliktu a změny, a tudíž by neměla být vnímána pouze negativně [Tamtéž: str. 352]. Podobně kriticky se autoři staví i k úpadku kultury, který mají mít, podle některých autorů, na svědomí právě mass média. I tady jsou autoři dá se říct pozitivní, když tvrdí, že: „Masové prostředky mohou vést stejně tak „vysokou“ kulturu, jako „masovou“; tisk rozhlas, televize mohou šířit myšlenky pokrokové i méně pokrokové...ve skutečnosti šíří obvykle směs toho

všeho...pochopitelně protože se ohromně zvětšil rozsah možností kulturní spotřeby, může v konkrétním případě určitá složka daleko více bít do očí“ [Tamtéž: str. 350]. Navíc podle autorů každý moderní stát nějakou politiku ve sféře kultury aplikuje (např. školství), takže v tomto ohledu nikdy není společnost ponechávána jen sama sobě. Pro autory je to hlavně otázka rozumného rozsahu regulací – v každém případě by podle nich měly být možnosti výběru co nejdemokratičtější, aby bylo možné vyhovět požadavkům všestranného rozvoje všech [Tamtéž: str. 351].

5. Co je to volnočasová společnost? Práce a volný čas před rokem 1989

Přesná formulace volnočasové společnosti dosud neexistuje. Přesto lze podat všeobecnou definici: „společnost volného času by měla být taková společnost, která poskytuje všemu obyvatelstvu (nebo alespoň jeho podstatné části) dostatek materiálních, duchovních, sociálních a časových prostředků k tomu, aby mohli plně rozvíjet své fyzické a duševní schopnosti“ [Klofáč, Tlustý 1967: 193]. Měla by to být tedy společnost sociální rovnosti, alespoň co do možností a podmínek [Tamtéž]. Evidentní je prozatím to, že všechny, krom jedné [Petrušek 2006], prozatímně sepsané publikace hovoří o volnočasové společnosti jako o společnosti budoucnosti, zatímco Klofáč a Tlustý v 60. letech 20. století existenci této společnosti kdekoliv ve světě, vyvracejí.

V Antice měli volný čas především ti, kdo byli vyvázáni z nezbytných nebo užitečných činností – svobodní, zatímco lidem nesvobodným a otrokům volný čas nenáležel [Petrušek 2006: str. 419, Filipcová 1967: str. 14,104]. V tomto smyslu se tedy přístup k volnému času nezměnil, nejen dnes či v blízké minulosti, ale i v té vzdálené minulosti byl volný čas časem ve kterém nedominovala nutnost, na rozdíl od času práce. Jak ale trávil svůj volný čas svobodný antický občan, když fyzicky pracovat nemusel? Antičtí učenci a politikové byli toho názoru, že nikoliv volný čas korunuje práce, ale práce korunuje volný čas [Petrušek 2006: str. 419]. Je zjevné, že výrok antických učenců a politiků si přímo protirečí s vymezením volného času jako času libovůle. Když je někdo veden, nelze přece označit jeho jednání za libovolné. A už opět stojíme před „onou“ otázkou, je nutné, aby byl volný čas společnosti jejími hlavními politickými/duchovními či jinými představiteli veden?

Středověk měl dvojí tvář – zjednodušeně, na jedné straně byli všichni ti, kdo pracovali na úzkou vrstvu vrchnosti a na druhé straně byla ona vrchnost od fyzické práce zcela osvobozená [Petrušek 2006: str. 419, Filipcová 1967: str. 14,104].

První, kdo zformuluje požadavek volného času pro každého, jsou utopisté. Marx v polovině 19. století prohlásí, jak je psáno již shora, že dějiny volného času jsou dějinami pracovního dne, to na jedné straně a že bohatství národů se neměří množstvím hmotných statků, ale množstvím volného času, který společnost dokáže nabídnout svým občanům k tvořivému a univerzálnímu rozvoji. Marx nebyl fanatikem práce, věděl, že fyzická práce je člověku raného kapitalismu vnucena a pokud by mohl, rychle by se jí zřekl. Volný čas je Marxovi bojem o zkrácení pracovní doby [Petrušek 2006: str. 420].

Určitě stojí za pozornost také prezident Masaryk, byl to bojovník za osmihodinovou pracovní dobu. Ale už i on si uvědomoval, že čím kratší pracovní doba, tím delší volný čas a pak nastává problém, jak nejlépe tento čas využít. Masaryk tvrdil, že všechny společenské problémy mají svůj původ právě v přemíře volného času. Problém volného času je tedy nejen problém sociálním, ale také mravním. Velmi podobně jako Masaryk, jen později, hovoří o volném čase i Fourastié. V 60. letech 20. století předpovídal, že v blízké budoucnosti budou mít lidé, ve vyspělých zemích, mimořádné množství volného času – na přelomu 20. a 21. století podle něj měla týdenní pracovní doba dosahovat 30 hodin týdně. Práci pro

společnost by měl člověk za celý svůj život strávit asi 40 000 hodin zatímco 660 000 hodin zbývá na vše ostatní. Tento fenomén si podle něj vynucuje pozornost sociologů, protože v sobě neskrývá jen pro společnost pozitivní potenciál [Petrusek 2006: str. 422; Filipcová 1967: str. 10,11].

Tedy teprve, a hlavně rozvoj průmyslu a svobodná námezdní síla umožnila striktní oddělení pracovní doby od volného času. Pravdou je, že toto období se vyznačovalo nadměrnou pracovní dobou, která jedince výrazně zatěžovala a jeho volný čas býval využit na pasivní odpočinek. Pracovní doba se v polovině 19. století pohybovala v rozmezí 12 až 16 hodin denně, 19. století jednoznačně vyzdvihovalo člověka práce. V roce 1967 se týdenní pracovní doba pohybuje v rozmezí 40–48 hodin, v řadě odvětví jsou volné nejen neděle, ale už i soboty, 20. století, přesněji řečeno jeho druhá polovina, vnáší do dějin člověka volného času. Jak je tedy možné, že i přes vzrůstající množství volného času mají lidé pocit volnočasové tísně? [Filipcová 1967: str. 15, 16, 104]. Jak se zdá, nejen současná společnost trpí dojmem, že na nic „není čas“. I socialistický člověk trpěl tímto pocitem, to dokládá následující: „Každodenní pocit většiny lidí je právě opačný – naprostý nedostatek volného času, jenž se objevuje v nejrůznějších souvislostech jako nejběžněji užívaný argument „na to nemám čas“ [Filipcová 1967: str. 13]. Filipcová tento fenomén připisuje sféře potřeb – se vzrůstajícím množstvím volného času si člověk nárokuje více a více potřeb pro které ale potřebuje stále větší množství času [Filipcová 1967: str. 15, 16, 104].

Reálným hlediskem výzkumu dialektického vztahu práce a volného času je podle Filipcové analýza produkce viz konzum. Jak tvrdí například Schelsky (viz výše), jedinec se v kapitalistické společnosti dostává pod znásilňující zákonitost konzumu. Čím více volného času – tím větší vydání v této oblasti, tím větší nároky na potřeby spojené s volným časem. Získávání prostředků na trávení volného času patří ale do sféry práce. Objevuje se tedy problém, čemu dát přednost – většímu množství volného času, který ale jedinec nebude trávit tak různorodě jak by mohl, kdyby měl více prostředků – nebo zaměstnání skrze které získá prostředky pro různorodější trávení tohoto času? Jedno nutně omezuje druhé. Člověk je pak ovládán prostředky, stávají se cílem lidského života. Tak působí kapitalistická společnost na život jedince. Vzápětí ale autorka dodává, že konzum je také procesem realizace lidských potřeb [Filipcová 1967: str. 95,96; Franc, Knapík 2013: str. 66-67].

Na základě automatizace a s ní svázané tendence ke zkracování pracovní doby, se tedy o volném čase začíná šířeji hovořit ve 2. polovině 20. století [Franc, Knapík 2013; Petrusek 2006; Filipcová 1967]. Zkracování pracovní doby a prodlužování mimopracovního i volného času je od druhé poloviny 20. století reálnou skutečností a týkalo se jak kapitalistických států, tak i států socialistických, výhledy do budoucnosti byly velmi příznivé [Klofáč, Tlustý 1967: str. 194]. To demonstruje právě tabulka č. 2 níže.

Tabulka č. 2: Denní pracovní doba v ČSSR – data publikovaná roku 1962

ČSSR	
z 24 hodin pracovní čas	
1914	11 hodin
1919	8 hodin
1938	8 hodin
1945	8 hodin
1960	7,6 hodin

Tak mluvila statistická čísla, nicméně jak je známo, vypovídají-li o velkých souborech, nezachycují menší soubory, které se mohou značně odlišovat od průměru. Celosvětovým problémem ověřeným výzkumy byla značná mimopracovní zatíženost žen. Rozdíly v délce mimopracovního i volného času byly detekovány i na základě příslušnosti k různým společenským skupinám – vliv na rozsah volného času mělo především zaměstnání [Klofáč, Tlustý 1967: str. 196-198]. Jde například o ta zaměstnání, která byla těžko přístupná industrializaci a racionalizaci – oblast zemědělské výroby, zaměstnanci hotelů, restaurací, nemocnic a jim podobných zařízení, maloživnostníci bez zaměstnanců apod. Sociální nerovnost, která je důsledkem dělby práce, se dále promítala i do mimopracovního a volného času – jedinci tedy nemohli svůj mimopracovní a volný čas trávit zcela libovolně. Oba problémy – rozdíly ve fondu volného času na základě příslušnosti k jiné společenské skupině a genderově nerovnoměrné mimopracovní zatížení, budou s vysokou pravděpodobností, problémem i dnes. Dalším věcí, na kterou autoři poukazují je, že kvantitativní rozvržení pracovního/mimopracovního/volného času nepodávalo dostatečný obraz o reálných možnostech jejich využití [Tamtéž].

Na těchto „základech“ pak autoři staví své tvrzení – totiž že žádná ze společností, ať už socialistická nebo kapitalistická, nenaplnuje kritéria volnočasové společnosti, a tudíž prozatím neexistuje [Tamtéž: str. 203]. To je tvrzení pocházející z 60. let 20. století.

Podle doposud uvedených publikací je evidentní, že totalitní režim u nás, věnoval výzkumu volného času velký prostor. To dokládá i Petrušek, když říká, že všechny totalitní režimy věnovaly tématu volného času mimořádnou pozornost. Na Východě má být mimopracovní čas vyplněn kontrolovanou činností, jejíž základní funkcí je regenerace pracovní síly: všechny, ale opravdu všechny totalitarismy rozvíjejí hlavně rekreaci – jedinec se musí dostatečně zotavit z práce pro výkon další kvalitní práce. „Doporučení“ se děla vcelku rozmanitým způsobem – organizováním letních táborů, mládežnickými organizacemi, rekreacemi pracujících, využíváním lidové folklorní tradice atd. [Petrušek 2006: str. 421]. Pro ukázkovou demonstraci důležitosti volného času v 60. letech u nás poslouží následující citace:

„Problém volného času je již v současné době jedním z důležitých praktických problémů. Je nerozlučně spojen s výchovnou prací komunistické strany, odborů, Komsomolu. Je třeba pracujícím a zejména rostoucímu pokolení doporučit nejrozmanitější formy využití volného času...Tam, kde se přenechává pole živelnosti, mohou vzniknout různé nepříjemnosti“ [Kostin 1961, cit. podle Filipcová 1967: str. 41].

Filipcová tvrdí, že socialismus obecně likvidací soukromého majetku – zespolečněním výrobních vztahů – podřadil jisté dehumanizující procesy, které na pracujícího jedince kapitalistická společnost měla. Především jde o postavení pracovní síly jako zboží a o zbožní fetišismus⁵. Dalším „výdobytkem“ tohoto společenského zřízení, píše Filipcová, je v ČSSR minimálně stratifikovaná společnost. To, co ale socialismus neodstranil je charakter práce. Stejně jako v kapitalistické společnosti se vyrábí mechanizovanou technikou. Jedinec je stále úzce specializován, jeho práce je často stereotypní a

⁵ Zbožní fetišismus – termín Karla Marxe, dojem, že hodnota zboží neleží v práci, díky které zboží vzniká, ale v něm samotném.

ubíjející. Ani socialistická revoluce není řešením pro odcizení práce, je spíše začátkem, krokem vpřed k vytyčenému cíli [Filipcová 1967: str. 75].

Otázkou ale zůstává, kde je pravda, zatímco Filipcová píše, že socialismus u nás vytvořil minimálně stratifikovanou společnost, Klofáč a Tlustý, jejichž publikace vyšla téhož roku by s ní zřejmě – podle výše uvedených názorů, nesouhlasili. A za další – nakolik je možné odcizení práce skutečně zcela odstranit, neboť společnost bude zřejmě vždy užívat nástroje pro usnadnění práce a výroby. Můžeme vůbec vstoupit do éry volnočasové společnosti, pokud nelze odcizení práce zcela odstranit? To jsou otázky, ke kterým její práce vyzývá.

5.1. Shrnutí

Z výše uvedeného je možné docela dobře pozorovat jakýsi spíše pesimistický přístup ke společnosti volného času, tedy takový, který vnímá volnočasovou společnost spíše jako společnost rizik (což je do jisté míry zřejmě dáno i použitými zdroji). Masaryk říkal, že společenské problémy mají svůj původ v přemíře volného času, [Petrusek 2006: str. 422]. Gorz například tvrdil, že společně s přechodem ke společnosti volného času upadnou tradiční pracovní ctnosti [Petrusek 2006: str. 397], Schelsky byl vůči volnočasové společnosti vůbec velmi skeptický, rizika pak viděl i Schmid [Filipcová 1967: str. 34-38]. Friedmann volal po pedagogice volného času, která by jedince učila využívat volný čas tím správným směrem, hovořil tedy velmi explicitně o rizicích, kterým bude muset volnočasová společnost čelit. Podobným způsobem se vyjadřoval i Dumazedier, který za řešení označoval státní zásahy do volného času jedinců. Bez povšimnutí nemůže zůstat ani projev Kostina, který hovoří zcela o tom samém. Z výše uvedeného zároveň jasně vyplývá a bylo to již jednou zmíněno, že problematice práce a volného času (tedy dvou stran téže mince) se věnovali jak teoretici na Západě, tak na Východě. To, co teoretiky obou stran opony spojuje je právě schopnost vidět jak potenciál volného času, tak i problémy, které s sebou jeho rozšíření přináší a za další všechny uvedené analýzy přistupují k tématu objektivisticky, žádná z nich se neopírá o subjektivní vnímání aktérů samotných.

Avšak uvedení autoři nespádají přímo pod pesimistické hledisko volnočasové společnosti (krom Schelského). Uvedené názory nejsou krajní, vyslovují jen pochybnosti ohledně naplnění volného času. To je také prý jedna z příčin, proč se západní sociologická literatura posledních let hojně zabývá pedagogikou volného času [Fazik 2011: str.18-19].

Nicméně pomocí autorů naznačený přístup není jediným existujícím. Druhý přístup – označený autorem jako optimistický, vnímá společnost volného času spíše jako společnost směřující k všestrannému lidskému rozvoji [Fazik 2011: str. 20]. Sem bychom z výše uvedených autorů mohli zařadit například Fourastiého.

Tabulka č. 3: Krajiní stanoviska pesimistického a optimistického přístupu ke společnosti volného času

Pesimistický přístup	Optimistický přístup
1. Člověk technického věku je pohlcen tempem strojové výroby i mimo prac. proces, volný čas je jen pokračováním nervového vypětí v prac. činnosti.	1. Volný čas teprve poskytuje podmínky k všestrannému rozvoji lidské osobnosti.
2. Člověk odcizený v práci je odcizen i ve volném čase.	2. Teprve ve volném čase mohou lidé velkého průmyslu opravdově prožívat svůj život.
3. Ve volném čase se člověk stává otrokem konzumu a mass médií, dochází k uniformismu. Produktem je masový člověk bez individuality.	3. Zboží volného času zlepšuje životní podmínky, činí život zdravější a šťastnější. Mass média zvyšují celkovou kulturní úroveň všech vrstev.
4. Zkracování prac. doby je příznakem nebezpečí hospod. potíží a nezaměstnanosti.	4. Rostoucí potřeba konzumního zboží volného času plodí nová výrobní odvětví, odstraňuje nebezpečí hospod. krizí a hrozbu nezaměstnanosti.
5. Člověk moderní techniky není schopen rozvíjet svoji svobodu, ztrácí ztrácí smysl pro hodnoty.	5. Prodlužování volného času vytváří podmínky pro rozvoj tvůrčích schopností lidí a pro realizaci svobody vůbec.

[Zdroj: Fazik 2011: str. 22, upraveno]

Výše uvedená tabulka ovšem obsahuje jen krajní stanoviska, jistě jsou některá z nich (například že lidé vyspělé techniky trpí nervovým vypětím) empiricky potvrzená, ne však všechna. Ne všichni uvedení autoři však patří na pravou či levou stranu tabulky. Například Klofáč a Tlustý vycházeli spíše z empiricky podložených dat a stojí tak někde opodál, neuvažují volnočasovou společnost jako myšlenkový konstrukt, ale objektivními kritérii danou společnost, jejíž existenci lze potvrdit či, v jejich případě, vyvrátit.

Nicméně teď se vrátím zpátky k pesimistickému přístupu k volnočasové společnosti – podle Fazika byl právě on jedním z důvodů rozvíjení nového oboru západní sociologie– pedagogiky volného času [Fazik 2011: str. 19]. Pro účel naší práce je vznik a rozvíjení tohoto oboru důležitým krokem – už jen vznik a rozvíjení poukazuje na fakt, že volného času opravdu přibývá, západní společnosti si uvědomují rizika, o kterých teoretici práce i volného času hovořili a v absolutně v neposlední řadě – pedagogika volného času je jakýsi ukazatel správné cesty. Zaměřím se nyní na pedagogiku volného času u E. Webera. E. Weber tvrdí, že správné formě trávení volného času se lidé mohou naučit. Podle něj má pedagogika volného času:

1. probouzet zájmy se zřetelem ke smysluplnému vyplnění volného času,
2. zasvěcovat o možnostech správného využití volného času, vést ke správnému chování ve volném čase, k tomu slouží kurzy, skupiny, literatura apod.,
3. může a má vytvářet potřebné podmínky – zřizování potřebných míst – knihoven, hřišť, dílen, snižovat ceny vstupného apod.,

4. radit a podporovat při pochybnostech,
5. chránit a varovat před ohrožením ve volném čase,
6. působit na zlepšení poměrů ve volném čase [Fazik 2011: str. 24].

Při tom všem nemá nikoho donucovat, jen nabízet možnost učit se správně využít volný čas. Obecnou náplň pedagogiky volného času už tedy známe, samozřejmě, že Weberova teorie volnočasové pedagogiky je v knize šířeji rozvinuta, například velmi podobně jako Selucký či Filipcová nesouhlasí s rozlišením činností na aktivní a pasivní. Pro účel této práce však není nutné zabíhat do detailů. Za důležitější ale považuji, že jeho pedagogika volného času má každému umožnit, aby podle individuálních schopností a tendencí v dané situaci a v daném stavu naplnil volný čas přiměřeným smyslem a za další, že chování ve volném čase má plnit především antropologicky důležité funkce – regeneraci (obnova spotřebované energie), kompenzaci (vyrovnání určitých nedostatků – nahrazení toho, co je jinak odepřeno buď přímo nebo něčím jiným) a ideaci (jde o duchovní aktivitu, přiblížení se ideálnímu, je opakem racionální účelovosti), [Fazik 2011: str. 34-35].

6. Pracovní čas, vázaný čas a volný čas v ČSR a v ČSSR

Jak vyplývá z výše uvedeného, evropská poválečná společnost bývá označována jako společnost volného času. Tento fenomén byl dán hlavně překonáním akutních hospodářských problémů souvisejících s následky 2. světové války a zvýšením životní úrovně. To vedlo v řadě zemí ke zvyšování objemu volného času a k novým možnostem, jak ho trávit. Země východní bloku prý tento trend zasáhl později než ty ostatní, což je podle autorů dáno především snahou tehdejšího politického režimu [Franc, Knapík 2013: str. 15-16].

Důraz na budovatelskou práci, který zasáhl téměř všechny země postižené 2. světovou válkou u nás nabral na obrátkách na konci 40. let a zejména na počátku těch 50. Cílem bylo vybudování nové společnosti. Základním rysem propagandy byl důraz na étos práce pro společnost. Vyvyšování práce nakonec jistým způsobem vedlo k distancování se od volného času, toto období, na rozdíl od těch následujících, se nevyznačuje snahou o zvětšování objemu volného času jako ukazatele růstu životní úrovně [Franc, Knapík 2013: str. 19]. V počátcích režimu byla patrná obava z průniku amerických a západoevropských vlivů, ta se projevovala hlavně v represi proti některým druhům taneční hudby. Pozornost byla věnována také „literárnímu braku“ neboli takovým publikacím, které nebyly pro budování nové společnosti vhodné (politicky závadná díla, westerny, detektivní literatura, tzv. červená knihovna atd.), [Franc, Knapík 2013: str. 24-26].

Dobu osobního volna měli občané vyplnit kulturním způsobem. Představy o tomto trávení byly různé a v průběhu času se měnily, co je ale všechny spojovalo, byla jejich pokrokovost – zbavenost měšťáckých zvyklostí kapitalistické společnosti [Franc, Knapík 2013: str. 16]. Výrazná byla hlavně tendence vyvedení trávení volného času z prostředí rodiny a jeho přesun do veřejného prostoru – například různé svátky nebyly tráveny v kruhu rodiny, ale formou lidových veselí. Dosavadní kulturní stereotypy – například individuální trávení volného času, byly vnímány jako buržoazní přežitek a někdy dokonce jako negativní postoj k režimu samotnému. Kavárny a různé noční podniky byly také vnímány jako prvky minulé společnosti [Franc, Knapík 2013: str. 22-23].

Komunistický režim tedy preferoval organizované trávení volného času oproti tomu individuálnímu, a to jak u dospělých, tak u dětí. To znamená, že pro něj také musel vytvořit vhodné podmínky. Již před únorem 1948 začaly vznikat závodní

kluby ROH – odborům bylo režimem odebráno právo hájení zájmů zaměstnanců a proměnil je ve státě řízenou organizaci. Jejich význam pro organizování volného času byl hlavně na počátku 50. let, kdy pohltily množství dosud fungujících zájmových spolků. V těchto klubech se kromě kulturního osvěžení dostávalo občanům také „správným návykům socialistického soužití“. Požadavek kulturního vyžití naplňovaly výstavy, muzea, galerie apod., proto se komunistický režim snažil, v tomto ohledu, stírat rozdíly mezi městem a venkovem. Náhradou za zrušené spolky režim zakládal nové masové a centrálně řízené spolky organizace volného času – Československý svaz žen, Svaz pro spolupráci s armádou, Československou společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a jiné [Franc, Knapík 2013: str. 28-29].

Až do roku 1956 se rozsah pracovní doby neměnil a neměnil se tedy ani objem volného času (v roce 1956 dochází ke zkrácení pracovní doby na 46 hodin týdně). Od roku 1956 tedy režim pečlivě sledoval změny spojené se zkracováním pracovní doby (Československo patřilo v době svého vzniku mezi ty státy, které zavedly osmihodinovou pracovní dobu). Ve druhé polovině 50. let tak volný čas občanů začal pomalu ale jistě získávat pozitivnější statut. Další zkracování pracovního týdne pak přicházelo postupně po jednotlivých odvětvích výrobní i nevýrobní sféry od roku 1966 do roku 1968, kdy byly již ve všech podnicích volné soboty. Právě zavedení volných sobot mělo na způsob trávení volného času i na jeho rozsah mimořádný vliv [Franc, Knapík 2013: str. 75-77]. Postupně se rozšiřoval prostor pro seberealizaci a stejně tak se rozšiřovaly i možnosti vyžití. Podle autorů se dá hovořit přímo o programovém rozšiřování volného času v závislosti na snižování pracovní doby [Franc, Knapík 2013: str. 27].

Vedle trávení volného času ve větších kolektivech, se podpoře režimu těšily i tzv. „malé formy lidové zábavy“ – sem patřily například společenské hry ve veřejných prostorách (domino, šachy, dáma, halma, řešení hlavolamů). Naopak režimem odsuzované byly všechny formy hazardu – tedy i dnes tak oblíbené karetní hry [Franc, Knapík 2013: str. 34]. Rozšířeným způsobem individuálního trávení volného času byl hlavně poslech rozhlasu, který se v 50. letech těšil velkému zájmu – i zde byl však důraz kladen na kulturně-vzdělávací složku, většímu ohlasu posluchačů se však těšilo vysílání estrád, taneční hudby apod. [Franc, Knapík 2013: str. 29-30]. Dále sem spadalo kutilství, sběratelství (hlavně sběr krabiček od zápalek), modelářství, od poloviny 50. let pak začala sféru volného času ovlivňovat televize – i když program měl také hlavně kulturně-výchovný akcent. Masově se ale televize prosadila až později. S rozšiřující se motorizací se pak prosazovaly také autokempy a hlavně chataření/chalupaření [Franc, Knapík 2013: str. 31, 337, 514]. Počátky českého fenoménu chataření/chalupaření se datují do 60. let 20. století, a to jednak na základě vyššího uvolňování vhodných nemovitostí, tak i pod vlivem rozšiřování objemu volného času a v neposlední řadě se pojí s rozšířením automobilismu u nás (kořeny chataření ale můžeme spatřovat už v první třetině 20. století v letních bytech lépe situovaných rodin a v trampském hnutí). V pozdějších letech (až do 80. let) se pak chataření/chalupaření stalo prostředím jakési „intimizace“ života, kdy se lidé ve svém volném čase vyhýbali veřejným aktivitám a raději trávili čas v kruhu přátel a rodiny, chataření sloužilo jako jistá forma seberealizace, do které se z vnějšku nedalo dost dobře zasahovat [Tuček a kol. 2003: str. 196].

Požadavek kulturního trávení volného času se však netýkal jen volného času v týdnu, právě naopak, týkal se i času dovolených. Komunistický režim usiloval, aby i doba sezónních dovolených vyplňovala nejen fyzická relaxace ale také vhodná psychická relaxace – tedy kulturně-vzdělávací. Jednalo se často o návštěvy hradů, zámků. Tuzemské rekreační pobyty pracujících-odborářů už od roku 1945 zajišťovalo ROH. Tyto pobyty se v následujících letech staly jedním z hlavních

forem organizovaného kulturního vyžití a významně přispěly k budování „zotavoven“ v turisticky zajímavých lokalitách [Franc, Knapík 2013: str. 38-39].

Jak tomu bylo s volným časem dětí a mládeže? O děti a mládež projevoval komunistický režim velký zájem. Tato skupina totiž byla nejvíce přístupná nově prosazovaným hodnotám, nebyla totiž zatížena dobou minulou. Jednoznačná byla tendence, jak bylo zmíněno již výše, oddělovat trávení volného času dětí a rodičů [Franc, Knapík 2013: str. 40]. V mimoškolních činnostech spolupracovaly školy hlavně s Československým svazem mládeže⁶, který se krátce po roce 1948 stal jedinou dětskou organizací a popřípadě ještě s tělovýchovnými a osvětovými institucemi, například s Pionýrskou organizací. Cílem bylo zaplnit všechen volný čas dětí a mládeže kulturním životem, a to nejen v týdnu, ale i o víkendu a o svátky [Franc, Knapík 2013: str.43].

Ze sezónního hlediska byly pro režim náročné hlavně letní prázdniny, nejdříve se organizovaly jednodenní kolektivní akce – vycházky, táboráky, karnevaly, exkurze do podniků, sportovní soutěže a mnohé další. Od 50. let se pak prosazovaly hlavně letní pionýrské tábory či mezinárodní pionýrské tábory, ty byly ale dostupné jen úzké skupině dětí pocházející ze společenské elity. Během 50. let se na formování dětí a mládeže také stále více podílela média – televize a tisk. Nejen, že v televizi „běžely“ pro tuto skupinu vhodné pořady, ale byla vydávána i jistá periodika zaměřená právě na děti – „Mateřídouška“, „Ohníček“ a pro starší hlavně „Věda a technika mládeži“ [Franc, Knapík 2013: str. 47-49]. Krom toho se například o nedělních dopoledních (v době nedělní mše) vysílaly televizní pořady pro děti a mládež [Franc, Knapík 2013: str. 46-47].

Během 60. let můžeme pozorovat určité snahy k podpoře širších forem zájmové činnosti. Tento trend vystihuje následující: „Člověk musí mít oprávněný pocit, že o svém volném čase a jeho využití rozhoduje naprosto svobodně. Na druhé straně ovšem ani společnosti nemůže být lhostejné, jak lidé svůj volný čas tráví“ [Neděle, roč. 1, č. 1, 1967, cit. podle Franc, Knapík 2013: str. 75].

Celkový rozsah volného času ale samozřejmě neovlivňovala jen pracovní doba, ale také počet státních svátků, počet dnů dovolené a v neposlední řadě také práce přesčas, dobrovolná pracovní činnost, melouchaření či také, u nás se příliš neobjevující, fenomén dvojího zaměstnání. Práce přesčas u nás byla velmi obvyklá a občany často vyhledávaná za účelem získání prostředků na exkluzivnější zboží. Problémem ale bylo, že často nebylo, co přesčas dělat – práce navíc prostě nebyla potřebná [Franc, Knapík 2013: str. 80-83].

Do volného času také samozřejmě zasahovaly a stále zasahují aktivity, které můžeme podle Filipcové zahrnout do mimopracovního času. Patří sem domácí práce (vaření, uklízení, péče o děti), cesta do/ze zaměstnání, péče o sebe apod. Jak je zřejmé z tabulky č. 4 i z tabulky č. 5, žena měla díky těmto aktivitám na počátku 60. let volného času méně než muž [Filipcová 1967: str. 18; Franc, Knapík 2013: str. 84-88]. Právě v oblasti mimopracovní doby byly spatřovány rezervy pro rozšíření rozsahu volného času, a to zejména u žen, na jejichž bedrech ležela většina domácích prací – jako možné, alespoň částečné řešení, se jevila mechanizace domácnosti – vysavače, ledničky, pračky [Franc, Knapík 2013: str. 104]. K velmi

⁶ Československý svaz mládeže se mezi lety 1968-1969 rozpadl a vznikly jiné, úžeji zaměřené organizace.

podobným výsledkům došel i výzkum z roku 1973, který se zabýval vnitrorodinnou dělbou práce – i v 70. letech to byla stále žena, na jejichž bedrech ležela většina práce v domácnosti a s dětmi [Tomášek 1973: str. 105,107,120].

Jak je zcela zřejmé, volný čas byl pro komunistický režim skutečnou prioritou. Tak se na přelomu 50. a 60. let v souvislosti s kampaní za „dovršení kulturní revoluce“ a „kultivaci nového socialistického člověka“ problematika volného času stávala stále častěji tématem sociologických a socioekonomických prací. Většina těchto studií si podle autorů kladla za cíl stát se podkladem pro ovlivňování volného času občanů [Franc, Knapík 2013: str. 10].

Výzkumů nebylo mnoho, jednalo se spíše o „první vlaštovky“ [Filipcová 1967: str. 106]. Z našeho hlediska je velmi přínosný výzkum provedený mezi lety 1960–1961, Státního úřadu statistického. Do výzkumu bylo zahrnuto 1792 domácností, 4092 osob starších 15 let, z toho 2027 mužů a 2065 žen, šetření zahrnovalo území celé republiky. Následující tabulka zachycuje časovou strukturu pracovního a mimopracovního času týdne a množství volného času.

Tabulka č.4: Struktura pracovního a mimopracovního času a množství volného času v ČSSR v letech 1960/61

Ukazatel	dělník	zaměstnanec	dělnice	zaměstnankyně	žena v domácnosti
	podíl pracovního času na celkovém týdenním časovém fondu				
Pracovní čas celkem (v hodinách v minutách)	53,16	53,13	46,35	46,35	
Podíl z celkového časového týd. fondu v %	31,7	31,7	27,7	27,7	
složení mimopracovního času v hodinách za týden					
obnova pracovní síly	68,24	66,52	64,42	66,17	75,13
práce v mimopracovním čase	12,19	11,59	37,56	34,07	63,16
volný čas	34,01	35,56	18,47	21,07	28,46
podíl z celkového týdenního časového fondu v %					
obnova pracovní síly	40,7	39,8	38,5	39,4	44,8
práce v mimopracovním čase	7,3	7,1	22,6	20,3	33,7
volný čas	20,2	21,4	11,2	12,6	17,1
struktura času věnovaného obnově pracovní síly v hod. za týden					
celkem	68,24	66,52	64,42	66,16	75,13
jídlo a spánek	60,53	59,28	56,49	56,68	62,28
péče o sebe a zdravotní péče	5,18	4,56	5,01	5,42	5,21
péče o dítě	2,13	2,28	2,52	3,36	7,24
poměr času věnovaného na spánek, jídlo a péče o sebe v hodinách za týden					
spánek	53,39	52,2	50,58	50,38	
jídlo	7,14	7,08	5,51	6,2	
péče o sebe	3,34	3,49	3,26	3,54	

[Zdroj: Filipcová 1967: 112,113, upraveno]

Hlavní pozornost, jak upozorňuje autorka si zaslouží čas, který by se mohl stát z mimopracovního času časem volným. Kategorie jako je jídlo, spánek, hygienická či zdravotní péče jsou ty, z nichž nelze ubírat, naopak například snížení práce v mimopracovním čase by mohlo znamenat rozšíření volného času jako takového. Jak je z tabulky jasně patrné, množství volného času i práce v mimopracovním čase, je genderově nerovnoměrně rozdělena. Celkové týdenní pracovní zatížení ženy (tedy včetně domácí práce) je vyšší než u muže, což ve finále znamená, že množství jejího volného času je nižší. Další věcí je, že z tabulky sice můžeme vyčíst množství volného času, práce v mimopracovním čase a strukturu obnovy pracovní síly, ale už vůbec netušíme, jak je volný čas využit. K tomu pak tabulka č. 5 níže.

Tabulka č. 5: Využití volného času v ČSSR (v hodinách za týden)⁷

Ukazatel	dělník	zaměstnanec	dělnice	zaměstnankyně	žena v domácnosti
Volný čas celkem	34,01	35,56	18,47	21,07	28,46
Sebevzdělání	7,14	10,14	2,44	4,23	4,12
Veřejná činnost	2,34	3,44	0,49	1,26	0,31
Aktivní odpočinek	4,08	4,11	2,5	3,01	3,33
Pasivní odpočinek	14,33	13,31	9,24	9,23	13,45
Ostatní volný čas	5,32	4,16	3	2,54	6,45

[Zdroj: Filipcová 1967: str. 126, upraveno]

Filipcová má k této tabulce dvě výhrady. První se týká rozdělení odpočinku na aktivní a pasivní, a tedy pak i k tomu, co je do těchto kategorií zahrnuto. Druhá z výhrad se týká příliš širokých kategorií dělník/zaměstnanec/dělnice/zaměstnankyně. Pokud nejsou kategorie dostatečně diferencovány, může pak docházet k mylnému výsledku – totiž rozdíly, které by se jinak ukázaly, se prostě neukáží. Na tomto základě by mohlo dojít (a dochází) k předpokladu, že volný čas dělníků a zaměstnanců se příliš neliší co do rozsahu a struktury a že tedy v tomto směru dochází ke sblížení daných společenských skupin. K tomuto poznání autorka dochází na základě porovnávání výzkumů našich s těmi S. G. Strumilina (tabulka níže), [Filipcová 1967: str. 125-129]. Velmi podobný pohled na kategorie dělník/zaměstnanec/dělnice/zaměstnankyně měl i Selucký. I tak ale podle něj můžeme vyzorovat, že například poslouchání rozhlasu, televize, v termínech výzkumu pasivní odpočinek, pobírá celou třetinu volného času dělníků [Franc, Knapík 2013: str. 92].

Tabulka č. 6: Strumilinova tabulka volného času dělníků v Krasnojarském kraji k roku 1960 (třídění podle příjmů na jednoho člena rodiny v rublech měsíčně)

Časové výdaje za rok (52 týdnů)	skupiny podle výdělku			
	do 300	301-500	501-1000	nad 1000
I. Tělesný rozvoj, tělovýchova a sport	83,2	41,6	31,2	52
procházky, turistika	36,4	41,6	72,8	83,2
Celkem	119,6	83,2	104	135,2
II. Kulturní tvořivost, společn. povinnosti	5,2	15,6	26	36,4
studium, návštěva přednášek, muzeí	46,8	130	202,8	395,2
čtení knih a novin	197,6	234	306,8	332,8
umělecká tvořivost	5,2	5,2	10,4	20,8
Celkem	254,8	384,8	546	785,2
III. Kulturní odpočinek, kino divadlo apod.	244,4	306,8	358,8	364
domácí hry, šachy apod.	15,6	15,6	26	26
Celkem	260	322,4	384,8	390
IV. Jiné zábavy, návštěvy	119,6	145,6	140,4	150,8
jiné ztráty času	57,2	78	93,6	104
Celkem	176,8	223,6	234	254,8

⁷ Tabulka je sestavena na základě dříve uvedeného šetření Státního úřadu statistického. V pojmu volný čas se rozlišují tyto složky:
 Sebevzdělání – čtení novin, časopisů, knih, studium všeho druhu
 Veřejná činnost – jak účast na schůzích, tak aktivní veřejná činnost ve funkcích
 Pasivní odpočinek – návštěva divadla, kina, estrád, rozhlas, televize, návštěva sportovních podniků, kaváren atd.
 Aktivní odpočinek – procházky, hra na hudební nástroje, sport, šachy, tanec atd.

V. Pasivní odpočinek	234	208	130	93,6
Úhrnem 1-5 hodinách	1045,2	1222	1398,8	1658,8
V % z ročního čas. fondu	12,1	14,2	16,1	19,2
Roční fond času v hodinách	8640	8640	8640	8640

[Zdroj: Filipcová 1967: str. 128]

Strumilin ve svém výzkumu využil příjmu, ten kategorizoval do čtyř oddílů a najednou se objevují velké rozdíly jak v rozsahu času, tak v jeho struktuře – tedy v tom, na jaké aktivity byl čas využit. Problém přílišné širokosti kategorií dělník/zaměstnanec, které ve svém důsledku zahrnují velké množství lišících se případů (účastníků výzkumu), je vyřešen takto. Ve výsledku tak autorka dochází k tvrzení, že bude nutné, právě na základě porovnání našich výsledků s výsledky Strumilinovými, prověřit dalšími výzkumy vztah rozsahu činností ve volném čase a sociální diferenciaci podle pracovního zařazení. Je třeba získat informace o tom, jak silná či slabá je vazba mezi povoláním a strukturou činností ve volném čase na území ČSSR [Filipcová 1967: str. 125-129].

Další výzkum zveřejněný v roce 1963 odkazuje víceméně k těm samým problémům jako výzkumy uvedené výše. Jde hlavně o teoretickou nejednotnost termínů – nejde jen o jejich pojmenování aktivní/pasivní, ale také o to, které činnosti by pod který termín měly spadat a proč, tedy o objasnění pojmů aktivní/pasivní. Řešením příliš širokých kategorií dělník/zaměstnanec/dělnice/zaměstnankyně zde původně bylo rozlišení podle nejvyššího dosaženého vzdělání, věku a pohlaví. Pro představu o struktuře volného času v 60. letech a vzhledem k tématu práce, byla tabulka upravena – rozlišení dělníků, pracovníků a zaměstnanců je kategorizováno jen podle vzdělání. I zde je jasně zřetelné, že volný čas dělníků, pracovníků a zaměstnanců se liší nejen co do rozsahu (kvantitativně), ale i co do náplně – struktury (kvalitativně).

Tabulka č. 7: Struktura volného času dělníků, inženýrsko-technických pracovníků a zaměstnanců v SSSR podle vzdělání (v minutách za den)⁸

Kategorie pracujících	společenská a	studium a	pasivní	kulturní	četba		práce s	záliby, sport	volný čas
	kulturní činnost	zvýšení kvalif.	odpočinek	odpočinek	beletrie	noviny, časop.	děti	a ostatní	celkem
vzdělání základní	2	2	51	52	9	7	40	17	180
neúplné střední	9	45	69	64	24	11	48	21	291
střední a odborné	12	61	69	74	29	12	25	16	298
vysokoškolské	19	39	56	50	36	24	38	24	286

[Zdroj: Filipcová 1967: str. 130, upraveno]

Další významný průzkum reflektující mimo jiné hlavně genderové rozdíly v rozsahu volného času ve druhé polovině 60. let proběhl v Olomouci. Ve svých pracích se o jeho výsledky hojně opírala Milada Švigová. Podle tohoto výzkumu se v 60. letech pohyboval volný čas mužů okolo 27 hodin týdně – zatímco ženy měly tohoto času týdně jen asi 18,5 hodiny. Výzkumy se ale nezaměřovaly jen na dospělé, samozřejmě, že cílovou skupinou byly i děti a mládež. Další provedené

⁸Kdy následující pojmy zahrnují tyto činnosti:

Pasivní odpočinek – procházky, návštěvy parků kultury atd.

Kulturní odpočinek – poslech televize, rozhlasu, návštěva divadel, kin.

výzkumy se týkaly například srovnávání mimopracovního a volného času ve městě a na venkově. Vzhledem k tématu práce však tyto výzkumy uvedeny nebudou [Franc, Knapík 2013: str. 92-93].

Na konci roku 1967 byl proveden unikátní výzkum volného času podle sociokulturních rozdílů. Společnost byla ve výzkumu rozčleněna na 6 skupin podle hmotné a kulturní úrovně (dolní skupina, dolní vyšší skupina, střední nižší skupina, střední vyšší skupina, horní nižší skupina, horní skupina). Určujícím faktorem na zařazení do té které skupiny byly odpovědi na otázky týkající se životního způsobu [Franc, Knapík 2013: str. 96].

Faktem je, že socialističtí výzkumníci počítali spíše s vyrovnáváním rozdílů v rozsahu i formě trávení volného času. Ale to, jak člověk tráví svůj volný čas není jen otázkou jeho vlastní vůle. Do způsobu, jakým budeme tento čas trávit, vstupuje mnoho faktorů – rodinná situace, materiální možnosti, společenské zřízení, možnosti přírodního vyžití v našem okolí, společenská zařízení. Významnou roli hraje vzdělání, nejpodstatnějším faktorem je však naše zaměstnání. Především naše zařazení v pracovním procesu, naše práce, totiž formuje naše zájmy a vkus [Filipcová 1967: str. 20,60]. To dokazují různé současné výzkumy provedené na toto téma – způsob trávení volného času dospělých a jeho množství (v závislosti na nich i volný čas jejich dětí) do velké míry závisí na pracovním zařazení [Lareau 2003; Katrňák 2004; Bottero 2005]. Přestože Filipcová tvrdila, zřejmě jako mnoho jiných výzkumníků, že socialismus přinesl naší společnosti minimálně stratifikovanou společnost [Filipcová 1967: str. 75], i přesto rozdíly mezi občany, v trávení volného času a vůbec i v jeho rozsahu existovaly. Sama vlastně tento názor dokládá, když při porovnávání výsledků výzkumu Státního úřadu statistického s těmi Strumilinovými říká, že je nutné kategorie dělník/zaměstnanec/dělnice/zaměstnankyně více strukturovat, aby se ukázaly reálné výsledky.

Nyní ale zpět k výzkumu volného času z konce roku 1967, který právě stratifikovanost socialistické společnosti dokládá. U dolních vrstev v rekreační činnosti jasně dominovaly návštěvy hostinců, spánek, návštěvy sportovních zápasů nebo sběr lesních plodin. V této společenské skupině zabírala téměř všechny mimopracovní čas péče o domácnost, opravy bytu/domu, péče o zahradu či o zvířectvo. V tisku, rozhlasu a v televizi lidé z této skupiny vyhledávali spíše méně náročné programy – sportovní přenosy, zpravodajství, estrády, černé kroniky apod. Jen zcela výjimečně se v domácnostech této skupiny občanů nacházely předměty volnočasového užití, jako například fotoaparát, potřeby pro táboření nebo magnetofony. Výjimku tvořily rozhlasové přijímače a televizory, které tou dobou pronikly do všech skupin společnosti. Naproti tomu střední vrstvy společnosti se, podle výzkumu, vyznačovaly aktivnějším a tvořivějším vztahem k volnému času. Vedle péče o domácnost a zvířata, se lidé věnovali svým zálibám. Hlavně ve střední vyšší skupině se vyskytovalo více domácností, které vlastnily předměty pro volný čas. V této skupině byl také volný čas užíván k cestování. Příslušníci středních skupin také více navštěvovali divadlo, koncerty a galerie. Dvě nejvyšší vrstvy společnosti se pak vyznačovaly jasně vyšší mechanizací domácích prací a také vysokým standardem bydlení. I volnočasové předměty se zde vyskytovaly nejvíce ze všech skupin. Klíčovou formou trávení volného času pro tyto dvě horní skupiny obyvatelstva bylo cestování, a to i to do zahraničí. Horní nižší skupina se ale i tak od horní skupiny lišila, například tím, jak často cestovali a také tím, kolik času věnovaly vyšší kultuře [Franc, Knapík 2013: str. 96-100].

Jak bylo naznačeno, výpovědní hodnotu výzkumů i možnost využití pro komparaci velmi stěžovala teoretická nejednotnost v samotném vymezení volného času. Celkově je možné říci, že 50. a 60. léta 20. století byla dobou, kdy se rozsah volného

času zvětšoval a stal se tak pro režim důležitým tématem. Velká pozornost byla volnému času věnována i v 70. a 80. letech, ale vzhledem k politické situaci této doby byla podle autorů východiska více ideologicky zatížena [Franc, Knapík 2013: str. 105].

7. Práce a volný čas z teoretické perspektivy po roce 1989

V prvních pěti kapitolách jsem se snažila o jakési teoretické vymezení stěžejních pojmů této práce před rokem 1989. Poté jsem se v kapitole s názvem „Pracovní čas, vázaný čas a volný čas v ČSR a v ČSSR“ pokusila přiblížit způsob organizace volného času komunistickým režimem, možnosti trávení volného času a uvést výzkumy, které se volným časem zabývaly, které poukázaly na tehdejší trávení volného času a problémy, které s ním byly spojeny. Nyní bych ráda přešla k teoretickému rámci volného času po roce 1989. Změnilo se od 60. let 20. století nazírání na volný čas? Objevily se nějaké nové, dosud neznámé přístupy, které se problematice věnují?

Pokud se jedná o teoretická východiska volného času – je dnes hojně čerpáno z práce Dumazediera [Tuček 2003; Sak, Kolesárová 2004; Fazik 2011], pozice Marxismu-Leninismu jsou dnes passé, je od nich upuštěno. Vymezení volného času je rozděleno do tří velkých bloků:

- čas pracovní – vymezený obsahově i časově jako čas strávený vlastní pracovní činností,
- čas mimopracovní rozdělený na:
 - a) vázaný čas – kromě dojíždění do práce sem také patří čas vynaložený na praktické životní nezbytnosti (biofyziologické potřeby člověka), péče o domácnost, chod rodiny a nutné mimopracovní záležitosti,
 - b) volný čas – nevymezený konkrétně ani obsahově ani časově. Z kvantitativního hlediska ten časový prostor, který jedinci zbývá po splnění všech pracovních i mimopracovních povinností vůči sobě i ostatním, z kvalitativního hlediska ten souhrn činností, pro které se jedinec rozhodl víceméně sám ze své vůle a vykonává tyto činnosti zpravidla jen pro ně samotné.

Stále samozřejmě existují činnosti na pomezí vázaného a volného času – jde například o již zmiňované kutilství či zahrádkaření – tedy o takové činnosti, které děláme pro ně samé, ale plyne z nich užitek. Pro tyto činnosti existuje (právě v návaznosti na Dumazedierovo rozlišení) kategorie polovolného času, kam řadíme činnosti podobného charakteru [Tuček a kol., 2003: str. 175].

Problém rozlišení na aktivní a pasivní volný čas, na který upozorňovala například Filipcová, také zaznamenal jistý posun. Současná sociologie se zaměřuje na postoje vůči volnočasovým aktivitám a rozděluje je tak na:

- pasivní postoje: postoje receptivní – patří sem například sledování určité činnosti, určitého jevu,
- polopasivní postoje: například rozhodneme-li se pro nějaký druh představení či jinou akci, nastudujeme si nejdříve o čem hra je, její kritiky apod.,
- aktivní postoje: například když nejen sledujeme nějaký děj, se kterým jsme se dopředu aktivně seznámili, ale sami se v tomto ději angažujeme – sami hrajeme, vykonáváme nějakou sportovní činnost apod., [Fazik 2011: str. 141].

Je tedy zřejmé, že teoretická východiska se v základních obrysech nezměnila, zůstala víceméně stejná, byla jen upravena tak, aby co nejvíce odpovídala skutečnosti.

8. Porovnání pracovního, vázaného a volného času v ČSSR a v ČR

Volný čas, jak bylo uvedeno již výše, ovlivňuje mnoho faktorů – rodinná situace, materiální možnosti, společenská zařízení, možnosti přírodního vyžití v okolí, vzdělání, zaměstnání, ale také státní zřízení. Jen obtížně si lze vybavit takové faktory, které by se u nás pro roce 1990 alespoň částečně nezměnily – od zásad společensko-politického uspořádání společnosti přes životní úroveň, pojmání rodinného života a partnerských vztahů až po vzestup e-sféry (banky, obchody, elektronická komunikace). Jenže změně životních podmínek – v tomto případě státního zřízení – nemusí zcela odpovídat změna v životech jedinců, a to ani časově ani obsahově. Příčin může být několik – změny se nemusí projevit v okamžité časové návaznosti – příčinou může být určitá setrvačnost v navyklém životním způsobu, neochota či snížená schopnost se přizpůsobit nově vzniklým podmínkám (například u lidí středního a vyššího věku). Další věcí je že adaptace na nové životní podmínky se liší v závislosti na sociálním postavení jedinců. Poslední věcí je pak charakter samotného člověka a jeho vlastní reakce na nově vzniklé podmínky [Tuček a kol. 2003: str. 168].

Stěžejní trendy proměn životního způsobu⁹ v naší společnosti po roce 1990 můžeme vyjádřit jako:

- přechod od výrazné uniformity k pluralitě, rozšíření možností volby tak i svobody volby samotné,
- z toho a z diferenciací objektivních podmínek vyplývá i stálá diferenciací životních způsobů jedinců i skupin,
- výrazný nárůst významu a síly ekonomických a sociálně-ekonomických kritérií ve způsobu života [Tamtéž].

To, že pracovní doba determinuje volný čas, bylo zmíněno již několikrát – čím delší pracovní doba, tím kratší doba mimopracovní a s ní i volný čas. Jaká byla délka pracovní doby krátce po revoluci a v roce 1999? Klesala pracovní doba nebo spíše stoupala? Pro ilustraci těchto změn nám poslouží následující tabulky: tabulka č. 8 vypovídající o průměrné pracovní době za týden v roce 1993 a v roce 1999.

Tabulka č. 8: Průměrná týdenní pracovní doba (v hodinách)

	1993	1999
	průměr	průměr
Podnikatelé se zaměstnanci	63,0	56,4
Vyšší odborníci	56,1	45,1
Samostatně činní	57,2	52,3
Střední odborníci	52,0	42,1
Úředníci	50,6	42,5
Mistři	49,9	46,3
Kvalifikovaní dělníci	52,8	44,5
Nekvalifikovaní dělníci	52,6	43,7
Zemědělci	58,7	44,8
Celkem	53,4	45,0

⁹ Životní způsob/styl: „strukturovaný souhrn relativně ustálených každodenních praktik, způsobů realizace činností a způsobů chování v různých sférách lidské existence“ [Tuček a kol. 2003: str. 168].

[Zdroj: Tuček a kol. 2003: str. 177, upraveno]

Podle Tučka je týdenní pracovní doba poznamenána několika fenomény – v prvních letech po revoluci, v období transformace, došlo ve všech oblastech povolání k nárůstu objemu pracovního času. To je podle něj dáno faktem, že se lidé museli více činit, aby si udrželi svou životní nebo alespoň přijatelnou životní úroveň a pak je to také u jistých profesních skupin (samostatně činí, podnikatelé, vyšší pracovníci) dáno otevřením prostoru pro budování vlastní kariéry či vlastního podnikání. S postupem let se ale pracovní vypětí snížilo – ve skupině středních odborníků a úředníků na délku oficiální pracovní doby. Lehce delší pracovní dobu vykazují dělnická povolání a stále nejdelší pracovní dobu pak opět podnikatelé, samostatně činní. Tento fakt podle autora dokládají i jiná šetření¹⁰[Tuček a kol. 2003: str. 178].

Také šetření z roku 1998 se zabývalo délkou pracovní doby v ČR. Podle něj pracuje více než 8,5 hodiny denně 1/3 dotázaných. Podle tohoto šetření se nejedná pouze o podnikatele, ale i řadu lidí v zaměstnaneckém poměru. Autoři namítají, že tak vysoký podíl respondentů pracujících více jak 8,5 hodiny denně vyvolává řadu otázek, a to hlavně kvůli kvalitě jejich života – podílu volného času, rodině, zábavě, odpočinku. Jak se ukázalo, není možné označit jednu profesní skupinu za tu, která má denní pracovní dobu nejdelší – délka denní pracovní doby tenduje u uvedených povolání k přibližování. Z výsledků také plyne, že se nedá říct, jestli v práci tráví méně či více času ženy či muži, záleží na pracovním zařazení. Každopádně u více jak 30 % dotázaných je denně pracovní doba delší než 8,5 hodiny [Tuček, Friedlanderová 2000: str. 84-92].

Pro srovnání, v 60. letech (viz tabulka č. 2) byla pracovní doba vyčíslena na 7,6 hodin denně. Podle údajů Tučka měli podnikatelé se zaměstnanci v roce 1993 denní pracovní dobu 12,6 hodiny. Nicméně Tuček odkazoval k vyššímu pracovnímu vytížení na začátku 90. let. V roce 1999 pak denní pracovní doba podnikatele se zaměstnanci činí v průměru 11 hodin a u úředníka 8,5 hodiny denně, nutno podotknout, že úředníci mají podle tabulky uváděné v Tučkovi průměrně druhou nejkratší pracovní dobu vůbec. I podle jiných údajů, z roku 1998, mají úředníci zdá se nejkratší denní pracovní dobu vůbec [Tuček, Friedlanderová 2000: str. 87]. Tedy, porovnáním údajů z let 60. (tabulka č. 2) s Tučkovými údaji z roku 1999, zjistíme, že se průměrná denní pracovní doba zvýšila – ze 7,6 hodin denně v roce 1960 na 9,3 hodiny denně v roce 1999.

Když porovnáme údaje z roku 1999 s údaji v tabulce č. 4 výše, kdy tato tabulka uvádí týdenní pracovní dobu v roce 1960/1 na 53,1 pro muže a 46,4 hodiny pro ženy, což činí 8,9 hodiny denně pro muže a 7,7 hodiny denně pro ženu, tedy průměrná denní pracovní doba dosahuje 8,3 hodiny, opět vychází denní pracovní doba v roce 1999 vyšší – 9,3 hodiny. Taková situace musí nutně fond volného času negativně ovlivňovat.

Následující tabulka porovnává práci přesčas, doma a vedlejší pracovní činnost v roce 1984 a v roce 1999. Jaký bude trend zde? Rostla práce přesčas a množství vázaného času – tedy práce doma a vedlejší pracovní činnost? Pokud ano, na celkový fond volného času by to opět mělo negativní dopady.

¹⁰ Například údaje z pravidelného výběrového šetření ČSÚ – Šetření pracovních sil ČSÚ 1/2002

Tabulka č. 9: Pracovní aktivity navíc – práce přesčas, práce doma, vedlejší pracovní činnost v roce 1999 a 1984 v %

	1999		1984	
	Denně	nikdy	denně	nikdy
Podnikatelé se zaměstnanci	45,3	8,5	x	x
Vyšší odborníci	17,6	19,5	13,3	36,2
Samostatně činní	34,7	16,2	x	x
Střední odborníci	17,5	31,1	7,2	43,3
Úředníci	8,6	41,9	6,8	50,7
Kvalifikovaní dělníci	7,1	52,8	8,6	37,2
Nekvalifikovaní dělníci	9,1	58,3	6,2	54,6

[Zdroj: Tuček a kol. 2003: str. 178]

Tabulka jasně ukazuje, že v roce 1999 ve srovnání s předchozím obdobím vzrostly pracovní aktivity navíc, a to ve všech pracovních oborech. U skupiny podnikatelů se zaměstnanci a u skupiny samostatně činných nemůžeme přímo porovnávat s prací vykonávanou v době socialismu, ale podle jejich subjektivního hodnocení pracovní aktivity navíc vzrostly. Obecně tedy tabulka přináší jasnou informaci, že se fond volného času zmenšuje – stále více do něj totiž zasahují pracovní aktivity navíc. Tato skutečnost má dvojí stránku – může přinášet na jedné straně dodatečné příjmy či jiné výhody, na druhou stranu to znamená méně času pro partnery, rodinu, koníčky a záliby, větší fyzické i psychické vyčerpání a tím pádem například horší zdravotní stav. Což je jedna z věcí, na kterou upozorňovali ti z teoretiků volného času, jejichž hledisko bylo výše označeno za pesimistické.

Zůstaneme ještě u času vázaného – tedy takového, který není volný, ale ani pracovní, je to čas svázaný s našimi potřebami a s potřebami naší rodiny, blízkých, jde o aktivity, které neděláme zcela na základě vlastní vůle. Patří sem samozřejmě i chod rodiny, který je stále obecně považován za doménu žen, což se pak projevuje na fondu jejich volného času. Podle výzkumu, který probíhal v roce 1993, kde respondenti sami retrospektivně hodnotili průměrný počet hodin věnovaných týdně domácím pracím a péči o rodinu v roce 1989, vyšlo najevo následující. Ženy se stále věnují chodu domácnosti více než muži, ale podle subjektivních odhadů mužů i žen vyšších odborníků a samostatně činných či podnikatelů se zaměstnanci, můžeme pozorovat pocit obecného snížení domácích prací a péče o rodinu. Autor upozorňuje na to, že zřejmě ke snížení v takovém množství, jak respondenti dokládají nedošlo. Nicméně tento fakt nejspíše odkazuje ke snížení důležitosti domácích prací a za další, zřejmě i k modernizaci v této oblasti, která přináší od práce jistou úlevu [Tuček a kol., 2003: str. 180,181]. V porovnání s výzkumem z roku 1973, který se věnoval právě vnitrorodinné dělbě práce se ukazují podobné výsledky – práce v domácnosti a s dětmi byla v 70. letech také hlavně doménou žen i když už v 70. letech se lehce projevoval trend pomoci s domácností a dětmi ze strany mužů. Tento fenomén autoři přiřkli hlavně těm rodinám, kde jsou oba v páru vzdělanější [Tomášek 1973: str. 105,107,120]. Podle mého názoru by se daly velmi podobně hodnotit i výsledky výzkumu z roku 1993. Z hlediska této práce je i genderové rozdělení prací v domácnosti a péče o rodinu důležité, protože má vliv na fond volného času hlavně stále u žen.

K dalšímu porovnávání volného a vázaného času před rokem 1989 a po něm a k tomu jakým aktivitám se lidé v roce 1999 každodenně nejvíce věnovali, nám poslouží stratifikační šetření z roku 1999. Byly v něm zahrnuty různé volnočasové činnosti i činnosti vázaného času, sledována byla četnost jejich vykonávání. Z tohoto šetření vyplynulo, že 2 a více hodin

denně lidé věnují v první řadě sledování televize, poté domácím pracím a na třetím místě se umístila péče o děti [Tuček a kol. 2003: str. 182-187].

Obecným trendem u značné části populace je sklon trávit volný čas spíše pasivním způsobem – v první řadě sledováním televize a ve druhé řadě četbou časopisů a zábavné literatury. Naopak nejméně se lidé věnovali návštěvě divadel, koncertů a výstav. Při další analýze těchto dat v porovnání s velmi podobnými daty z roku 1984 pak vyšlo najevo, že v polovině 80. let byl způsob trávení volného času také diferencovaný, ale ne v takové míře jako na konci let 90. Za další se ukázalo, že v 80. letech dávali lidé přednost spíše aktivitám doma. Tuček pak tvrdí, že to potvrzuje hypotézy o uzavírání se do rodiny a domácnosti, které bylo typické pro „ovzduší“ 70. a 80. let minulého století. Další analýza těchto dat se soustředila na podmíněnost volnočasových i vázaných činností sociálním postavením. Tuček dochází k názoru, že životní způsob orientovaný na seberozvoj a „vyšší kulturu“ je na konci 90. let výrazně svázán se společenským postavením, zatímco v polovině 80. let mělo společenské postavení pouze mizivý vliv na rozdílné trávení volného času. Seberozvoj a orientace na „vyšší kulturu“ se váží především na vysokoškoláky, podnikatele se zaměstnanci a v menší míře na samostatně činné. Jinak se ovšem rozdílnosti v životním způsobu/stylu mezi společenskými skupinami pohybují na hranici statistické významnosti, což znamená značnou míru individuálních rozdílů, které nemají souvislost se společenským postavením. Koncem 90. let jsou aktivity volného času, které můžeme zahrnout pod „vyšší kulturu“ (návštěvy divadel, výstav, koncertů) více vázány na finanční možnosti [Tuček a kol. 2003: str. 182-187].

Pokud se jedná o návštěvnost divadel, koncertů a výstav („vyšší kulturu“), pak jsou nám k dispozici různá šetření, která probíhala v letech 1978, 1984, 1991, 1993 a 1999. Tato šetření Tuček podrobil konfrontaci s „tvrdými daty“, která tvoří údaje o počtech návštěvníků uvedené ve statistických ročenkách. Tato data výsledky šetření jen potvrdila, tedy - k určitému snížení návštěvnosti došlo již mezi rokem 1978 a 1984, oproti roku 1984 pak vidíme, že na začátku 90. let se návštěvnost snížila především úbytkem podílu pravidelných návštěvníků. Z údajů statistického výkaznictví je pak možné vysvětlit důvod úpadku návštěvnosti divadel, koncertů i výstav – cena vstupného se totiž na konci 90. let několikanásobně zvýšila – v divadlech na šestinásobek, na koncertech na čtyřnásobek a na výstavách na osminásobek. Tyto skutečnosti pak zase vysvětlují, proč se na konci 90. let prosazuje příjem jako jedna z hlavních vysvětlující proměnných „vyšší kultury“ [Tuček a kol. 2003: str. 188-189].

O volném čase a podmíněnosti jeho trávení na základě příslušnosti k jisté společenské skupině, hovoří také Šafr. Z jeho jednotlivých tvrzení, která jsou postavena na komparativních kvantitativních šetřeních vyplývá, že od roku 1993 (což je nejzazší časová hodnota v Šafrem uváděných tabulkách) vazba kulturně náročného způsobu trávení volného času (např. chování do divadla) na společenské postavení jedince zůstala téměř nezměněná. To jinými slovy znamená, že příslušnost ke společenské třídě ovlivňuje naše preference trávení volného času téměř stále stejně jako v době krátce pro revoluci v roce 1989 [Šafr 2008: str. 59]. Z výzkumu z roku 1999, který uvádí Tuček tedy vyplynulo, že životní styl/způsob orientovaný na „vyšší kulturu“ a osobní rozvoj byl v 90. letech svázán se společenským postavením a Šafr tvrdí o deset let v podstatě to samé.

Velmi podobným tématem – tedy vlivem společenského postavení na trávení volného času se zabýval výzkum ISSP¹¹ 2007 „Volný čas a sport“, který se ptal 1222 náhodně vybraných respondentů, jak tráví volný čas, čemu dávají přednost, jak jsou se svým volným časem spokojeni a jaké sporty provozují či sledují v médiích. I z jeho výsledků plyne, že v dnešní individualizované společnosti souvisí rozdíly v trávení volného času se společenským postavením. Činnosti, které patří k životu lidí z vyšších vrstev jsou tak například – čtení knih, návštěvy kulturních akcí, ovládání a využívání moderních informačních technologií, trávení času na počítači a internetu. Volný čas nižších společenských vrstev se vyznačuje větší neaktivitou, pasivitou, častěji než ostatní, se tito jedinci dívají na televizi [Špaček, Šafr 2010: str. 81-99].

K velmi podobným stanoviskům docházejí i Sak a Kolesárová – obecně podle nich platí, že čím nižší vzdělání, tím více lidé sledují ve svém volném čase televizi, podobně také tvrdí, že lidé s vyšším vzděláním více používají informační a komunikační technologie. V této souvislosti pak hovoří o tzv. „digitální přehradě“, kdy lidé s lepším společenským postavením mají lepší šance k osvojení těchto technologií a výsledkem toho vzniká jakási „digitální přehrada“, která snižuje ostatním skupinám šance na slušné společenské postavení. Podobné výsledky přináší autoři i ohledně četby knih – hlavní dělicí čáru v četbě knih tvoří lidé, kteří získali maturitu. Mezi vysokoškoláky a středoškoláky není tak markantní rozdíl jako u středoškoláků a lidí bez maturity. Čtení knih je tak volnočasovou aktivitou vzdělanějších vrstev [Sak, Kolesárová 2004: str. 90-92, 115, 127].

Pokud jde o sporty, výzkum ISSP 2007 dokazuje, že jedinci s vyšším společenským postavením se celkově sportu více věnují a jako sporty vyšších vrstev lze označit především zimní sporty – běžkování a sjezdové lyžování. Rozdíly byly detekovány i u novinových médií – se vzrůstajícím společenským postavením klesal zájem o bulvární tisk [Špaček, Šafr 2010: str. 81-99]. Dá se tedy říct, že výzkum z roku 1999, Šafrovo hodnocení společnosti z roku 2008, výzkum ISSP 2007 i tvrzení Saka a Kolesárové se vzájemně podporují – trávení volného času je podmíněno společenským postavením.

Následující šetření změn v trávení volného a vázaného času z roku 1999 porovnává rozdíly v trávení volného a vázaného času v roce 1999 a 1989 a vychází ze subjektivních hodnocení respondentů. Tuček dodává, že podle vlastních hodnocení respondentů, došlo v trávení volného času k větším změnám, než ke kterým odkazovaly frekvence činností. Velmi podobně tomu bylo již u šetření uvedeného výše, kde respondenti retrospektivně hodnotili domácí práce a péči o rodinu (nutno podotknout, že výzkumy podobného typu nebyly před rokem 1989 vůbec realizovány). Do šetření z roku 1999 byla zahrnuta i práce na počítači, která se v předcházejících šetřeních nevyskytovala. Důraz je tedy kladen i na modernizační aspekt volného času. Tuček tvrdí, že v polovině 80. let byla s počítačem spojena hlavně oblast vědy, výzkumu, vývoje a techniky. V 90. letech je znalost práce s počítačem stejně jako jeho vlastnictví, věcí třídních a majetkových charakteristik. V nultých letech se jedná už o celospolečenský fenomén. V tomto ohledu jsou i podle něj data z roku 1999 velmi zastaralá [Tuček a kol. 2003: str. 190-193].

¹¹ Mezinárodního výzkumu ISSP „Volný čas a sport“ se zúčastnilo celkem 34 zemí, pro účely tohoto textu bylo pro srovnání vybráno 18 evropských zemí a to: Rakousko, Belgie, Bulharsko, Chorvatsko, Finsko, Francie, Německo, Maďarsko, Irsko, Litva, Norsko, Polsko, Rusko, Slovensko, Slovinsko, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie

Tabulka č. 10: Kolik času ve srovnání s rokem 1989 věnujete následujícím aktivitám? V %¹²

	Méně	Více
Divadla, koncerty a výstavy	30,2	5,3
Četba knih (beletrie)	22,7	7,3
Studium jazyků, odborné knihy	18,5	9,8
Sport, vycházky	22,5	13,6
Restaurace, taneční zábavy	32,6	5,7
Práce mimo pracovní dobu	11,3	25,2
Sledování televize	15,3	20,2
Domácí práce, zahrada, chalupa	13,4	21,5
Koníčky	25,4	11,8
Pasivní odpočinek	18,6	11
Schůzky s přáteli	19,9	7,4
Četba časopisů	14,8	15
Práce s počítačem	7,8	21,4
Péče o děti	30,2	17,4

[Zdroj: Tuček a kol. 2003: str. 194]

Subjektivní pocit změny volného i vázaného času od roku 1989 je větší, než na které odkazují tabulky četností činností. Zdá se, že lidé měli v roce 1999 prostě pocit, že volného času mají méně. Rozdíly jsou ale opravdu velké, a tak podle Tučka zasluhují zvláštní pozornost. Podle něj je hlavním důvodem posun v hodnotách a hodnotových orientacích vázaných na životní způsob/styl. Méně/více je podle Tučka u jistých aktivit možné chápat ve smyslu málo/příliš – například divadlo versus televize. Celkový dojem, který respondenti ohledně české společnosti v roce 1999 mají se vyznačuje: výrazným nárůstem pracovního nasazení, výrazným snížením kulturních a seberozvojových aktivit, zvýšením pasivního způsobu trávení volného času, v němž ubyl prostor pro osobní odpočinek. Z tabulek dále vyplývá například pokles péče o děti, který je dán jejich zestárnutím o 10 let [Tuček a kol. 2003: str. 194].

Nyní se přesuneme jen k volnému času a k novějším výzkumům. Problematice trávení volného času se také věnoval mezinárodní komparativní výzkum ISSP 2007 „Volný čas a sport“, který byl uveden již výše. Pokud jde o činnosti, kterým se ve volném čase Češi věnují, výzkum sledoval třináct nejběžnějších volnočasových aktivit: 1. sledování TV, 2. poslech hudby, 3. trávení času na internetu nebo počítači, 4. chození po obchodech – nakupování, 5. čtení knih, 6. fyzické aktivity (sportování, posilování, procházky), 7. setkávání se s přáteli, 8. ruční práce a kutilství, 9. setkávání se s příbuznými, 10. hraní karet či deskových her, 11. návštěva kulturních akcí (divadlo, koncert, výstava atd.), 12. chození do kina, 13. návštěva

¹² Zbytek do 100 % je odpověď „stejně“

sportovních událostí jako divák. Ukázalo se, že nejčastěji trávíme čas před televizí (72 % obyvatel ČR se dívá každý den) a posloucháme hudbu (44 % obyvatel každodenně). K nejrozšířenějším denním aktivitám pak patří – prohlížení webových stránek, komunikace skrze internet, hraní her či jiná činnost na počítači (dohromady 17 %), chození po obchodech a nakupování (15 %), čtení knih (14 %), fyzická aktivita (12 %). Naopak mezi nejméně časté každodenní volnočasové aktivity podle výzkumu patří návštěvy sportovních událostí jako divák, chození do kina a návštěva kulturních akcí. Nutno připomenout, že výzkum byl komparativní¹³ – jak si tedy stojíme z hlediska trávení volného času oproti jiným evropským zemím? Podle výzkumu trávíme výrazně více času nakupováním, více se věnujeme ručním pracím a kutilství a nepatrně více čteme knihy. Naopak výrazně méně volného času trávíme u počítače, méně hrajeme karty a deskové hry a také méně posloucháme hudbu [Fazik 2011: str. 158].

Výzkum také přinesl poznatky o tom, k čemu volný čas využíváme. Nejčastěji nám volný čas poskytuje relaxaci a odpočinek, méně je volný čas využíván k učení a rozvoji osobnosti a na třetím místě se pak umístilo navazování užitečných kontaktů. Pokud budeme opět srovnávat s jinými evropskými zeměmi pak méně času věnujeme vzdělávání a rozvoji osobnosti i navazování užitečných kontaktů. V porovnání s ostatními evropskými zeměmi se sice cítíme ve volném čase méně znudění, ale bohužel nás ve volném čase provází myšlenky na práci, a i tady se cítíme být uspěchaní [Tamtéž: str. 159]. Uspěchanost ve volném čase je opět jeden z fenoménů volnočasové společnosti, který zdůrazňovalo pesimistické hledisko volnočasové společnosti.

Dalším podobným výzkumem volného času je šetření CVVM¹⁴ z roku 2009, kterého se účastnilo 1082 českých respondentů starších 15 let. Jen 6 % z nich uvedlo, že nemá ve všední den vůbec žádný volný čas, čtvrtina populace odhadla množství svého volného času ve všední den na 1-2 hodiny, třetina pak na 3-4 hodiny, 18 % respondentů na 5-6 hodin, 7 % respondentů uvedlo 7 a více hodin volného času ve všední/pracovní den. Ukázalo se, vcelku logicky, že o víkendu má česká populace volného času více [Šamanová 2010: str. 1-2]. Pokud bychom chtěli srovnávat s výzkumem provedeným v roce 1960-1961 (tabulka č. 4), množství volného času týdně u pracujících mužů se pohybovalo kolem 34, 5 hodin týdně a u pracujících žen v průměru 20 hodin týdně. Když vezmeme v úvahu, že se jedná i o volný čas o víkendu, kdy soboty byly do roku 1966/1968 střídavě pracovní a volné, pak nám vyjde, že muži měli téměř 5 hodin volného času denně a ženy téměř 3 hodiny denně. V porovnání s rokem 2009 je tedy možné říct, že volného času měli pracující lidé v letech 1960/1961 více. K velmi podobnému rozsahu volného času odkazuje i výzkum z roku 1963 (viz tabulka č. 7 výše), kde byl volný čas rozlišen podle nejvyššího dosaženého vzdělání. Jedinci se základním vzděláním měli denně 3 hodiny volného času, lidé s neúplným středním vzděláním, se středním a odborným vzděláním i vysokoškoláci pak téměř 5 hodin denně. Oba výzkumy z let 60. tedy odkazují k většímu rozsahu volného času, než měli lidé v roce 2009.

Autorka ve výzkumu z roku 2009 dále uvádí, že způsob trávení volného času – jeho rozložení do různých aktivit se od roku 2005 spíše nezměnilo [Šamanová 2010: str. 1-2]. V šetření z roku 2004 (publikováno 2005) se na prvních třech příčkách

¹³ Mezinárodního výzkumu ISSP „Volný čas a sport“ se zúčastnilo celkem 34 zemí, pro účely tohoto textu bylo pro srovnání vybráno 18 evropských zemí a to: Rakousko, Belgie, Bulharsko, Chorvatsko, Finsko, Francie, Německo, Maďarsko, Irsko, Litva, Norsko, Polsko, Rusko, Slovensko, Slovinsko, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie

¹⁴ CVVM – Centrum pro Výzkum Veřejného Mínění

umístily stejné aktivity jako v roce 2009 - na prvním místě se umístilo sledování televize, druhé místo patřilo nejružnějším sportovním aktivitám a třetí místo zabrala četba. Nejvýznamnější změna byla v roce 2009 zaznamenána u domácích prací, kterým se v roce 2004 věnovalo ve svém volném čase 14 % dotázaných, v roce 2005 už je 5 % a v roce 2009 už jen 4 % dotázaných lidí. Šamanová velmi podobně jako Tuček říká, že je otázkou, jestli skutečně kleslo množství času věnovaného těmto aktivitám nebo zda došlo k posunu ve vnímání toho, co je to volný čas a jestli do něj péče o domácnost spadá [Šamanová 2005: str. 1-3].

Výsledky výzkumu CVVM 2009 můžeme konfrontovat s výsledky výzkumu z roku 1999 uvedeného výše (str. 32) - trend sledování televize jako nejfrekventovanější každodenní činnosti už výzkum z roku 1999 prokázal, v roce 1999 věnovali lidé sledování televize 2 a více hodin denně, a tak se tato aktivita umístila na první příčce každodenních aktivit. Obecným trendem se v tomto výzkumu ukázalo spíše pasivní trávení volného času – hlavně sledování televize, četba časopisů a zábavné literatury. Naopak nejméně se lidé věnovali návštěvě divadel, koncertů a výstav. Když se v tabulce uváděné Šamanovou podíváme na návštěvnost divadel, výstav a koncertů v časovém rozmezí 1991-2009 – je evidentní, že tyto volnočasové aktivity patří mezi okrajové. I výzkum z roku 1960/1961 odkazuje k tomu, že volný čas byl nejvíce využíván právě na pasivní odpočinek, nicméně problémem tohoto srovnávání je jednoznačně fakt, že pod termínem pasivní odpočinek je zde zařazen nejen poslech televize či rozhlasu, ale také návštěva kaváren či divadel. Pokud bychom pak ve smyslu Tučka chtěli hovořit o orientaci na „vyšší kulturu“ a osobní rozvoj, není to vůbec možné. Velmi podobně je to i u výzkumu z roku 1963, kde ve volném čase zabírá pasivní odpočinek a kulturní odpočinek největší prostor. Bohužel je tady pasivní odpočinek charakterizován jako procházky, návštěvy parků kultury atd., zatímco návštěva divadla, poslech televize rozhlasu, kina, jsou zařazeny pod kulturní odpočinek. Opět mají termíny příliš široký i odlišný obsah, a proto je není možné srovnávat s novějšími výzkumy.

Šamanová dále na základě časového srovnání volnočasových aktivit tvrdí (tabulka č: 11 a 12 níže), že nejvýraznější pozorovatelnou změnou je klesající návštěvnost kina. Počátkem 90. let 20. století navštěvovala kino minimálně jedenkrát měsíčně třetina dotázaných, v roce 2009 se do kina jedenkrát měsíčně vypraví už jen 16 % dotázaných. Podobně o návštěvnosti kin hovoří i Červenka, který ale dodává, že na klesající návštěvnosti kin na začátku 90. let, se podepsaly hlavně výrazně zvýšené ceny vstupenek a také rozmach konkurence ze strany videokazet a dalších audiovizuálních médií. Postupem času (v polovině 90. let) se však klesající zájem o kina stabilizoval a od té doby si prakticky udržuje stávající úroveň [Červenka 2004: str. 3-4]. Velmi podobně hovořil (viz výše) o návštěvnosti divadel, koncertů a výstav, ne tedy kin, Tuček. Na počátku 90. let se totiž cena vstupného několikrát zvýšila, a to způsobilo snižující se návštěvnost. Je tedy dost pravděpodobné, že stejná situace nastlala i u kin, což tvrdil Červenka. Pokles četnosti lze pozorovat také u četby časopisů nebo u věnování se vlastnímu koníčku [Šamanová 2010: str. 5]. Nárůst je pak jasně viditelný u čtení knížek, což potvrzuje výsledky výzkumu ISSP 2007, mezi jehož výsledky patří i fakt, že ve srovnání s jinými evropskými zeměmi nepatrně více čteme knihy.

Tabulka č. 11: Činnosti volného času 1991-2009 (1x měsíčně a častěji, v %) ¹⁵

Aktivita:	1991	1994	1995	1997	2001	2004	2009
čtení časopisů	x	76	73	77	71	70	67
poslech nahrávek	58	51	48	56	57	49	51
věnuje se svým koníčkům	x	60	58	54	53	47	49
setkávání se s přáteli, sousedy, známými	x	51	51	48	42	45	47
čtení knížek	29	39	41	42	41	43	41
cvičení, sportování	x	39	43	33	44	34	33
chození do přírody na výlety, turistika	x	21	22	21	23	23	26
návštěva vinárny, kavárny, restaurace	x	17	20	19	17	21	23
zvyšování odborných a jazykových znalostí	x	24	26	24	29	27	19

[Zdroj: Šamanová 2010: str. 6, upraveno]

Tabulka č. 12: Činnosti volného času 1991-2009 (1x měsíčně a častěji, v %) ¹⁶

Aktivita:	1991	1994	1995	1997	2001	2004	2009
návštěva veřejné knihovny	27	23	24	24	28	25	23
návštěva kina	34	26	20	19	18	21	16
návštěva divadla	8	7	5	7	8	10	8
návštěva koncertu populární hudby	9	9	7	10	8	10	6
návštěva galerie, výstavy výtvarného umění	6	5	4	6	5	5	5
návštěva koncertu vážné hudby	3	4	5	3	5	5	3

[Zdroj: Šamanová 2010: str. 6, upraveno]

Samozřejmě že mezi volnočasové aktivity patří také čas víkendů a dovolených, těmto dvěma se Tuček v krátkosti věnuje. Jak bylo uvedeno v kapitole o volném čase a jeho trávení v ČSR a v ČSSR – významnou víkendovou volnočasovou aktivitou bylo a stále je chataření/chalupaření. Tato aktivita se v průběhu 60. až 90. let minulého století stala typicky českou. Předpokládalo se, že po revoluci se situace hodně změní a lidé budou dávat přednost spíše zahraničí. Tento trend se zčásti vyplnil, ale jen z části. Po nějaké době se chataření a chalupaření vrátilo mezi favority. Dovolená prošla po roce 1990 také významnou změnou – podobně jako u chataření a chalupaření, se najednou nabývaly širší možnosti vyžití a podobně jako u chataření se lidé, po překonání šoku z možnosti vycestovat do zahraničí, vracejí k dovoleným ve vlasti nebo vycestovávají spíše do Evropy než mimo ni. Nejdůležitější roli tu podle Tučka hrají ekonomická kritéria [Tuček a kol. 2003: str. 196-200].

¹⁵ Pozn.: Dopočet do 100 % v každém políčku jsou ostatní odpovědi, x značí, že položka v roce 1991 nebyla sledována

¹⁶ Pozn.: Dopočet do 100 % v každém políčku jsou ostatní odpovědi

8.1. Shrnutí

Výše uvedená kapitola představuje podle mého názoru jasné výsledky. Nedříve se pokusím shrnout fond pracovního, vázaného a volného času v ČSSR a v ČR, poté se přesunu ke shrnutí porovnání volnočasových aktivit jako takových.

K jakým výsledkům tedy uvedené výzkumy směřují? Podle mého názoru z nich jednoznačně vyplývá následující:

- pracovní doba byla na konci 20. století vyšší než v 60. letech tohoto století,
- pracovní aktivity navíc na konci 20. století oproti 80. letům vzrostly [Tuček a kol. 2003: str. 178],
- na konci 20. století jsou to stále ženy, které dominují v práci o děti a domácnost, nicméně obecně už zřejmě není těmto aktivitám připisována taková důležitost jako dříve [Tuček a kol. 2003: str. 180,181],
- výzkumy z konce 20. století a z nultých let 21. století ukazují, že trávení volného času v ČR je společensky podmíněno, Tuček pak ještě dodává, že v 80. letech 20. století mělo společenské postavení na způsob trávení volného času miziví vliv [Tuček a kol. 2003: str. 182-187],
- ze subjektivních hodnocení respondentů nultých let 21. století vyplývá, že narostlo pracovní nasazení, došlo ke snížení kulturních i seberozejových aktivit a zvýšil se pasivní způsob trávení volného času, ve kterém se ještě snížil čas pro osobní odpočinek [Tuček a kol. 2003: str. 194],
- z výzkumu ISSSP 2007 mimo jiné plyne, že ve volném čase často přemýšlíme nad pracovními povinnostmi, a proto se i tady cítíme uspěchaní [Fazik 2011: str. 159],
- fond volného času byl v nultých letech 21. století rozhodně nižší než v 60. letech 20. století.

Pracovní doba se zvýšila, pracovní aktivity navíc vzrostly, fond volného času se naopak, což je v podstatě velmi logické, snížil. Subjektivní pocity respondentů tyto výsledky jen podporují.

Nyní se přesuneme ke shrnutí porovnání volnočasových aktivit jako takových:

- porovnání výsledků výzkumů z let 60. s těmi z let 90. 20. století a nultých let 21. století je velmi obtížné kvůli odlišné terminologii i přesto je však možné říct, že na předních příčkách výzkumů se objevovalo spíše pasivní trávení volného času. Validita takového hodnocení je však podle mého názoru nízká,
- porovnáním výsledků z konce 20. století s těmi z počátku 21. století zjišťujeme, že stále převládá spíše pasivní trávení volného času – sledování televize, poslech hudby, četba knih, časopisů a zábavné literatury a činnosti na počítači/internetu,
- mezi nejméně vykonávané aktivity pak patří návštěvy divadel, výstav, koncertů a sportovních událostí,
- podle výzkumu ISSP 2007 v porovnání s ostatními evropskými státy trávíme výrazně více času nakupováním, více se věnujeme ručním pracím, kutilství a lehce více čteme knihy. Výrazně méně volného času pak trávíme u počítače, méně hrajeme karty či deskové hry a o něco méně posloucháme hudbu [Fazik 2011: str. 158].

9. Metodologie

Jak bylo řečeno již v úvodu, k výběru tématu mě inspirovala právě publikace „Příběhy (ne)obyčejných profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace“, která hovoří o různých „obyčejných“ profesních skupinách a každodenní zkušenosti jejich vykonavatelů v době od 60. let 20. století až po dobu porevoluční – 90. a nultá léta 21. století. Mezi tyto „obyčejné“ profese popisované v publikaci patří i profese prodavačky, kterou jsem si pro svůj výzkumný záměr vybrala. Proč právě profese prodavačky? Po předchozím uvážení se mi právě tato profese zdála nejvhodnější protože, jsou to, alespoň podle mého názoru, právě služby, ve kterých by měla být změna v práci a volném čase nejvýraznější. Pro účely svého výzkumného záměru jsem tedy získala šest rozhovorů s prodavačkami, které byly uskutečněny v rozmezí let 2011-2015. Tyto rozhovory byly provedeny hlavně za účelem komparace předrevolučního obrazu prodavaček a obchodu v televizní a filmové tvorbě s reálnou zkušeností prodavaček. Za další byly tyto rozhovory interpretovány doc. PhDr. Martinem Francem, Ph.D., byly tedy interpretovány hlavně z historického hlediska. Právě tyto okolnosti, včetně té, že postihují mnou zkoumanou dobu, z nich činí data vhodná pro sekundární analýzu ze sociologické perspektivy.

Přístup k těmto rozhovorům, jejichž úložiště bylo uvedeno právě ve zmíněné publikaci, jsem získala prostřednictvím badatelského listu, který jsem zaslala na Centrum orální historie AV ČR. Poté mi byly rozhovory zpřístupněny. Na základě práce s těmito rozhovory, při jejich kódování, komentování a interpretaci, jsem se rozhodla provést ještě další rozhovory, avšak s narátorkami, které na rozdíl od předchozích šesti, stále pracují. Záhy jsem ovšem zjistila, že vyhledat takové narátorky, které před revolucí 1989 pracovaly v obchodě a pracují v něm i dnes a za další jsou svolné s provedením rozhovoru, je velmi málo. I tak se mi, hlavně díky rodině, kamarádům a známým, podařilo získat kontakt na dvě narátorky s nimiž jsem se následně telefonicky spojila a domluvily jsme si schůzku. Obě dvě jsem předem upozornila na fakt, že si rozhovor potřebuji nahrát na diktafon a zároveň jsem je ujistila, že data použiji pouze pro účely své diplomové práce a za další, že data osobní povahy, na jejichž základě by bylo možné je identifikovat, nahradím jinými, abych tak ochránila jejich soukromí. Obě dvě narátorky se sdělenými skutečnostmi souhlasily. V závěru jsem tak získala příběhy osmi narátorek. Dva mnou provedené rozhovory byly provedeny v restauraci v Mělníku, v jehož okolí obě narátorky žijí.

Jak vyplývá už z výše uvedeného, za hlavní nástroj sběru dat jsem si určila, vzhledem k povaze výzkumu, polo-strukturovaný rozhovor. Polo-strukturovaný v tom smyslu, že jsem měla dopředu nachystané tematické okruhy, kterým jsem se v rozhovoru chtěla věnovat. Použila jsem podobné okruhy, kterým se věnovaly rozhovory z Centra orální historie. Tedy – dětství a vzdělávání, práce a pracovní kolektiv, volný čas a dovolená, výhledy dětí/vnoučat, porovnání před rokem 1989 a po něm. Zároveň jsem ale se při rozhovorech snažila poskytnout dostatečný prostor pro to, aby, do jisté míry, mohly narátorky samy určit směr rozhovoru. V průběhu obou rozhovorů jsem se také snažila dávat pozor, abych do rozhovoru nevnášela své názory a hodnocení.

Pro přiblížení narátorek uvedu jejich základní demografické charakteristiky. Příjmení narátorek, jejichž rozhovory jsem získala prostřednictvím Centra orální historie AV ČR jsou skutečná (byla takto již zveřejněna ve vydané publikaci), příjmení

dvou narátorek, s nimiž jsem prováděla rozhovory osobně (paní Zahradníčková a paní Dvorská), jsou pseudonymy z důvodu ochrany jejich soukromí.

Paní Mückeová je ze všech narátorek nejstarší, narozená v roce 1928, vyučila se na hospodyňské škole. Do práce nastoupila v roce 1948 a v potravinářských službách dělala celý život, bylo to pro ni vysněné povolání. Má dvě děti a je vdaná. Do důchodu odešla až v roce 1999.

Paní Kučerová, narozená v roce 1947, byla původně vyučená strojní šičkou a ve druhé polovině 60. letech začínala pracovat jako švadlena. Poté se ze zdravotních důvodů přesunula k prodávání a při práci si dodělala výuční list na prodavačku potravinářského zboží. Má dvě děti, je rozvedená a má přítele. Práce v oboru se jí líbila a v oboru tak pracovala až do roku 1991. Do důchodu nastoupila kolem roku 2000.

Paní Vlčková, narozená v roce 1949, se vyučila v oboru knihkupec a v tomto oboru zůstala celý život. Práci si velmi oblíbila, ač se původně chtěla stát telefonistkou, bohužel pro ni toho roku tento obor neotevírali. Je vdaná, má syna a dceru. V oboru pracovala až do důchodu, do kterého odešla v roce 2006.

Paní Šraierová, narozená v roce 1938, je vyučená prodavačka obuvi. Původně chtěla jít na zdravotní školu, ale jako dcera živnostníka nemohla. Tuto práci si ale nakonec velmi oblíbila a zůstala v ní celý život. Je vdaná a má jednoho syna. Do důchodu odešla v roce 1995.

Paní Leksová, narozená v roce 1943, je vyučená prodavačka textilu a celý život v tomto oboru pracovala. Má syna a dceru a je vdaná. Práce se jí velmi líbila, celý život dokonce pracovala ve stejné budově, a to až do roku 2010, kdy odešla do důchodu.

Paní Ratajová, narozená v roce 1955, se vyučila prodavačkou klenotů kvůli tomu, že v klenotech pracovala jako účetní její teta. Práci si oblíbila spíše až po revoluci, kdy bylo více zboží a práce tak pro ni byla zábavnější. Má dvě děti a je vdaná. Do důchodu odešla na konci 90. let 20. století.

Paní Zahradníčková, narozená v roce 1969, se vyučila jako prodavačka potravinářského zboží a jako prodavačka pracuje až doposud. Je vdaná a má jednoho syna. Práci prodavačky si zvolila na základě vlastního rozhodnutí, protože prodavačka byla i její maminka a její práce se jí vždy líbila.

Paní Dvorská, narozená v roce 1971, se vyučila prodavačkou smíšeného zboží. Této práci se chtěla věnovat už od dětství, a tak se v oboru vyučila. Žije s přítelem a má jednoho syna. V současnosti stále pracuje jako prodavačka.

10. Analýza

Cílem mého výzkumu bylo tedy zjistit, v jaké společnosti vlastně žijeme. Žijeme ve společnosti volného času či ve společnosti práce? Nebo žádná z těchto charakteristik skutečnost neodráží? Jak tomu bylo před rokem 1989? Liší se způsob trávení volného času a práce na základě různého státního zřízení (státní socialismus/demokracie)? Odpovědi na tyto otázky budu hledat ve výpovědích narátorek. Oproti výzkumům, které proběhly před rokem 1989 se tedy budu soustředit hlavně na vnímání těchto skutečností ze strany samotných aktérů, to, co mě nejvíce zajímá je právě to, jak se

narátorky o jednotlivých skutečnostech vyjadřují. Za metodu výzkumu jsem si proto zvolila diskurzivní analýzu polostrukturovaných rozhovorů.

Pojem diskurzu je do jisté míry problematický, nemá totiž přesné významové vymezení. To je dáno především tím, že se jím zabývá množství vědních disciplín a subdisciplín – filosofie, rétorika, lingvistika, entometodologie a další. Záleží tedy na úhlu pohledu. V překladu do češtiny pak diskurz znamená například jazykový projev, promluvu, sdělení, komunikát a pro práci význam nejdůležitější – text, má však i významy další [Kraus 2008: str. 112].

Dalším faktem, který je nutno při této metodě výzkumu zmínit je, že metodologický přístup k diskurzivní analýze může mít různé podoby. Mezi hlavní přístupy můžeme zařadit analýzu diskurzu podle Foucaulta, kritickou diskurzivní analýzu (CDA) a diskurzivní psychologii. Každý z přístupů je z části odlišný [Vávra 2006: 49].

Analýza diskurzu podle Foucaulta, nekomplexněji popsána v práci *Archeologie vědění* [Foucault 2002¹⁷] se vyznačuje hlavně determinovaností sociálního aktéra – „Člověk je tím, co z něj epistéma¹⁸ udělala“ [Vávra 2007: str. 340]. Pojem epistémé je později nahrazen pojmem diskurz. Jedná se ale stále o formaci vědění té které společnosti, v té které době, týkající se toho kterého tématu [Vávra 2007: str. 341]. Diskurz spoluutváří sociální realitu a rozhodně tedy není neměnný.

I pro kritickou diskurzivní analýzu (CDA)¹⁹ je důležitý jazyk, jak ale sám název přístupu napovídá – je to přístup kritický. Nejde například jen o kritiku mocenské či institucionální součásti diskurzu, ale také o sebereflexi/sebekritiku výzkumníka. Oproti Foucaultovi se CDA více zaměřuje na jazykové jevy – použitý styl, slovník, metafory atp. [Vávra 2006: str. 54-57].

Diskurzivní psychologie zase klade větší důraz na sociálního aktéra. Zatímco Foucault v podstatě nepřipisuje aktéru jinou možnost než podřízení se diskurzu a CDA moc diskurzu nad aktérem spíše kritizuje, CDA vnímá aktéra jako spolutvůrce toho kterého diskurzu a zaměřuje se na něj a na jeho „práci“ s diskurzem. To ve výsledku znamená, že se více než předešlé dva přístupy soustředí na jednotlivé projevy aktérů, například na každodenní užití jazyka, emoce atp. [Vávra 2006: str. 57-59]. Jak ukazují ve své práci Jonathan Potter a Margaret Wetherell [Potter, Wetherell 1987²⁰], to, jak lidé vypovídají sami o sobě, do značné míry vychází z toho, jaké diskurzivní zdroje mají k dispozici. Každý z těchto tří přístupů jsem z jisté části v práci využila. Tak například v případě Foucaulta to byla determinovanost sociálního aktéra, v případě CDA právě kritika mocenské součásti diskurzu, a nakonec diskurzivní psychologie se v práci demonstruje důrazem na narátorky samotné, na jejich vztah k okolí, způsob, jakým vyprávějí svůj příběh a jaké diskurzivní postoje při tom užívají.

Samotná analýza rozhovorů pak probíhala následovně. V případě rozhovorů z Centra orální historie jsem rozhovory rovnou přesunula do programu Atlas.ti, který slouží primárně k analýze dat kvalitativní povahy. V případě rozhovorů, které jsem prováděla osobně, jsem nejprve provedla jejich doslovný přepis a poté jsem je opět přesunula do zmíněného programu. Ve druhém kroku jsem rozhovory opakovaně četla, snažila se pochopit, co vlastně za příběhy narátorek „leží“. V této fázi jsem k textu připisovala různé druhy kódů a také poznámky, které mi později výrazně pomáhaly tvořit

¹⁷ Foucault, Michel, 2002. *Archeologie vědění*. V Praze: Hermann & synové, ISBN 80-239-0124-9

¹⁸ Epistémé – kulturní epocha vyznačená věděním, které je typické jen pro ni samotnou. Určitý soubor pravidel či postupů, které určují, co je považováno za pravdivé a správné. Pojem je spojen právě s Foucaultem.

¹⁹ CDA – z anglického „Critical Discourse Analysis“

²⁰ Potter Jonathan, and Margaret Wetherell, 1987. *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. Sage

interpretaci. Na každý příběh jsem jednak nahlížela jako na samostatnou entitu, zároveň ale také jako na dílek tvořící výsledný obraz. V souladu s literaturou [Linde 2009] jsem se také snažila mít na mysli, že už i příběhy samotné jsou jistou interpretací minulosti.

10.1. Společnost před rokem 1989 očima narátorek

V této kapitole se budu věnovat těm zmíněným skutečnostem, které narátky umísťovaly do předrevolučního období a z nich pak zejména těm, které mi dopomáhaly k utvoření obrazu předrevoluční společnosti, samozřejmě z jejich úhlu pohledu.

10.2. Politický tlak

Je vcelku logické, že velké množství vzpomínek narátek bylo zcela individuální a lišilo se. Přes všechny odlišnosti ale nebylo možné si nevsimnout hlavního společného rysu, který nevědomě a některé i vědomě zmiňovaly téměř ve všech životních obdobích a sférách spadajících do předrevoluční doby – politického tlaku. Název podkapitoly tak odpovídá hlavnímu společnému rysu příběhů všech narátek. Ten podle jejich výpovědí prostupoval nejen zkušenost vlastního dětství a volnočasové aktivity v něm, ale také dospívání – výběr zaměstnání, zkušenosti v zaměstnání, veřejný diskurz, volnočasové aktivity jich jako dospělých, volnočasové aktivity jejich vlastních dětí a někdy i výběr povolání jejich dětí.

Tak narátky často vzpomínají na nucený vstup rodičů do JZD či do strany nebo na svůj vlastní.

„Já jsem byla ve straně, já jsem byla nucená celkem jako, já jsem se tomu celkem bránila, protože já jsem Vám říkala, že já celkem o to politické dění jsem se až ta jako velice nezajímala, ale vzhledem k tomu, že jsem tady dělala vedoucí, tak jsem musela²¹.“

(paní Vlčková)

Některé z nich vzpomínají i na politické věznění příbuzných či blízkých známých.

„V padesátom roce bydleli jsme na náměstí U Theissigů a hrozně hodná rodina to byla, paní Theissigová byla drogistka, měli drogerii, kterou jim pak komunisti sebrali a na základě falešného obvinění jí zavřeli syna. To byl pro mě nejhorší zážitek za celý dětství, to byl hroznej šok, protože odešel, její syn odešel, do kina s přítelkyní a už se z toho kina nevrátil²².“

(paní Šraierová)

²¹ Rozhovor se Zdenkou Vlčkovou vedl Tomáš Niesner, 10.2. 2012. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

²² Rozhovor s Alenou Šraierovou, vedl Petr Šraier, 28.12.2011. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

Pokud hovoří o volnočasových aktivitách ve svém dětství, zmiňují hlavně Pionýra či Jiskřičky.

„No, mě to nebavilo, já jsem spíš, no, že jo ve škole jste musela Pionýra, to jinak nešlo²³.“

(paní Ratajová)

„No tak Pionýr, v tom musel bejt každej, to bylo na škole.“

(paní Dvorská)

Při výběru zaměstnání často hovořily, i když se povětšinou nejednalo o jejich vlastní zkušenost, ale o zkušenost známých či o rodinu ze strany manžela, o bývalých živnostnících či kulacích, kteří stáli jakoby „na okraji“ socialistické společnosti, nebyli ve straně nebo v ní byli vyloženě z donucení a jednalo se často o „veřejné tajemství“, které mělo vliv na možnost výběru zaměstnání jejich dětí a z velké části tak ovlivnilo jejich život. V případě paní Šraierové šlo o vlastní zkušenost.

„No, nicméně mi to nebylo nic platný, protože když zjistili, že jsem dcera živnostníka, tak jsem chtěla jít na zdravotní školu, to vůbec nepadalo v úvahu²⁴.“

(paní Šraierová)

Pokud se jednalo o zaměstnání, tak přestože všechny narátorky měly svou práci rády, velmi často zmiňují nedostatek zboží, a to někdy i zboží zcela základního, klíče, podle kterých jim bylo do prodejen zboží dodáváno a ve výsledku ho bylo prostě málo, několikahodinové fronty, podpultový prodej či výhody, které pro ně, jako pro zaměstnankyně obchodu, toto zaměstnání přinášelo. Narátorky se tak vlastně stávají svědky nedostatečnosti plánovaného hospodaření státu.

Některé z narátorek, které byly proti režimu, většinou kvůli nějaké špatné osobní zkušenosti či zkušenosti někoho známého/blízkého také často vysvětlovaly, že si člověk musel dávat pozor co a komu říká.

„Nevíte, kdo Vás poslouchal, že spíše jsme se tak jako snažili bejt v klidu a moc nevystřkovat růžky, no²⁵.“

(paní Ratajová)

Pokud narátorky hovořily o volnočasových aktivitách v době před revolucí, velmi často zmiňovaly omezenou možnost vycestovat do zahraničí a když, tak povětšinou ne s celou svou rodinou, ale s ostatními zaměstnanci podniku. Většina cest za hranice byla organizována podniky (státem).

„Jako nejlepší pracovník, že jsem měla vysokou produktivitu, my jsme hodně tržili. Byli jsme tam ve dvou, že jo. Takže jsme měli vysokou produktivitu, takže za to jsem je do toho Bulharska. A to byly děti malý, 3 roky a 6 roků. A taťka vzal výchovu do svých rukou a říkal – jen jed²⁶.“

(paní Mückeová)

²³ Rozhovor se Zdenou Ratajovou, vedla Pavla Rozkydalová, 2.12.2013. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

²⁴ Rozhovor s Alenou Šraierovou, vedl Petr Šraier, 28.12.2011. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

²⁵ Rozhovor se Zdenou Ratajovou, vedla Pavla Rozkydalová, 2.12.2013. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

²⁶ Rozhovor s Viluší Mückeovou, vedl Pavel Mücke, 15.7.2011. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

Volnočasové aktivity jejich dětí jsou také často spojeny s Pionýrem či Jiskřičkami, mimo jiné narátorky velmi často zmiňují podnikové tábory či podnikové chaty jako možnost vyžití pro své děti.

„Ano, jinak vlastně, když byly takové ty podnikové chalupy, někde v nějakých horách, tak to jsme taky využívali.“

(paní Zahradníčková)

V poslední řadě se tento tlak evidentně projevoval i do budoucích zaměstnání dětí generace narátorek. V případě paní Leksové bylo nechození jejích synů do Pionýra a Jiskřiček podáno jako důvod nemožnosti jít na školu. Oba synové šli tedy na učební obor.

„No, ve škole to bylo dané, jak vycházely ze školy. Tak mi bylo sděleno, že jelikož ony nechodily ani do Jiskřiček, jak bylo, ani do Pionýrů a ani se nezúčastňovaly různých takových akcí, že vlastně ať nepočítám, že se dostanou na školu. To bylo sděleno. Proto ony si vybraly učební obor²⁷.“

(paní Leksová)

Jak je tedy možné jasně vidět, politika, politický tlak, zasahoval snad do všech oblastí tehdejšího lidského života. To je fakt. Na druhou stranu se ale také jako fakt ukazuje, že zdaleka ne všem narátorkám tento tlak vadil nebo si ho nějak zvlášť uvědomovaly či všímaly. Pro některé z nich to byla prostě daná věc, nad kterou nijak zvlášť nepřemýšlely, nijak zvlášť jim to nevadilo, o veřejný diskurz se spíše nezajímaly, prostě si žily „svůj život“ (k interpretaci této skutečnosti se vracím později v podkapitole s názvem „Volný čas. Hlavně organizovaně...“).

10.3. Zaměstnání prodavačky? Plánované hospodářství a sociální jistoty

V této podkapitole bych se ráda věnovala zaměstnání prodavačky, tomu, co v období státního socialismu obnášelo a co vypovídalo o tehdejší společnosti. Podobně jako u všech jiných okruhů témat i v tomto případě měly narátorky různé zkušenosti, což bylo do jisté míry určitě dáno jejich profesionální variabilitou – mezi narátorkami, jak vyplývá z výše uvedeného popisu, jsou prodavačky smíšeného i potravinářského zboží, prodavačky knih, obuvi, klenot i textilu. Opět však bylo možné nahlédnout jisté společné rysy.

Název této podkapitoly pak odpovídá tomu, co specifikovalo zónu služeb za socialismu podle výpovědí narátorek nejvíce – plánované hospodářství a sociální jistoty. Pod termín plánované hospodářství jsem však zahrнула ne jeden společný rys, ale rysů pět – objednávání zboží, nedostatek zboží, podpultový prodej, fenomén front a výhody, které prodavačkám z jejich zaměstnání plynuly.

První skutečností bylo objednávání zboží – některé narátorky z pozice vedoucích prodejen objednávaly zboží ale i ty, které zboží neobjednávaly věděly, jak se to s objednávkami „má“. Totiž, že objednat zboží je jedna věc, ale aby zboží přišlo v požadovaném množství, to už je věc jiná, z jejich pozice neovlivnitelná. To bylo zřejmě typické pro provozovny s potravinami. V klenotech nebo například v knihkupectvích pak hovořily narátorky o jakýchsi klíčích, které podle počtu

²⁷ Rozhovor s Marií Leksovou, vedla Klára Stříbrná, 1.12.2011. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

zaměstnanců provozovny a velikosti města/obce, určovaly na kolik toho kterého zboží má provozovna nárok. Tak jako tak byly, podle slov narátorek, dodávky omezené. Takto hovořila například paní Kučerová o dvojce másele.

„No když Vám dali jeden balíček, tak co jste mohl, tak jste podělil, každému jeden. A když jste nedali jako, říkám – nemůžu dát dvě, mám toho jenom takhle málo, chodí Vás sem hodně, tak potřebuju, abych Vás podělila víc²⁸.“

(paní Kučerová)

Nebo paní Vlčková o dodávce knih.

„Bohužel bylo takové, bylo to zboží přidělové, to se nám tam tehdy jako podle velikosti prodejny byly takové klíče, kterými se to jako udělovalo, podle počtu zaměstnanců v prodejně, podle velikosti měst a tak, takže jsme kolikrát dostali ne polovinu, dokonce i o čtvrtinu méně, než jsme si objednávali, což teda potom nastaly ty nervy, jak tady s tímhle tím vyjít, jak uspokojit všechny zákazníky²⁹.“

(paní Vlčková)

Z omezenosti dodávek tedy plynul nedostatek zboží – poptávka byla vyšší než nabídka. A tak se vlastně dostáváme k fenoménu front, kdy si zákazníci přišli, pro jistotu, pro zboží dříve než začínala například odpolední pracovní doba provozoven a také k fenoménu podpultového zboží se kterým úzce souvisí „zaměstnanecké výhody“ prodavaček.

Fenomén front je v současné společnosti myslím obecně známý. Co už tolik známé není, možná i proto, že to byla praktika zakázaná, je právě podpultový prodej. Přestože to tedy byla praktika zakázaná, všechny narátorky tuto praktiku vykonávaly – pro stálé zákazníky, pro známé, pro rodinu, někdy také pro vysoce postavené straníky, kterým se zboží nechat vlastně muselo.

„No víte, těm známejm, co sme znaly a co tam chodili často jako, tak těm. No většinou vlastně když to přišlo tak se třeba jedna se vyčlenila do skladu a připravovala že třeba kilo tomuhle a kilo tomuhle...připravovala a nakonec třeba vyšlo že na krám přišla třeba jedna bedýnka jo. Že se to prostě rozto jo.“

(paní Dvorská)

Nebo vzpomínka paní Vlčkové.

To bylo, toto bylo vyloženě, že on byl soudruh, on byl tajemníkem OV KSČ tady bruntálského a ten byl opravdu teda, to byl suverén. Já když si teďka na něho vzpomenu, tak mně jako, ten vyloženě, tam to nešlo říct mu ne³⁰.“

(paní Vlčková)

Nyní se přesuneme k „zaměstnaneckým výhodám“ prodavaček. Tady se ale vzorek narátorek rozděluje na dvě skupiny – na ty, které jsou stále v pracovním procesu a na ty, které jsou již v důchodu (k interpretaci tohoto fenoménu se vracím

²⁸ Rozhovor s Jaroslavou Kučerovou, vedl Martin Franc, 23.9.2011. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

²⁹ Rozhovor se Zdenkou Vlčkovou, vedl Tomáš Niesner, 8.2.2012. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

³⁰ Rozhovor se Zdenkou Vlčkovou, vedl Tomáš Niesner, 10.2.2012. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

v podkapitole s názvem „Zaměstnání prodavačky. Zhoršující se pracovní podmínky“). Narátorky, které jsou v současnosti již v důchodu právě fenomén „zaměstnaneckých výhod“ reprezentují. V předrevolučním období nebylo zdaleka tolik obchodů jako dnes, prodavačky se proto znaly a když přišlo něco, co obvykle nechodilo, vzájemně si „vypomohly“ a zboží si schovaly. Mechanismus, jak se dostat k prémiovému zboží, a navíc ušetřit čas – nestát někde ve frontě. Takto hovořila paní Vlčková.

„A přišel vedle do potravin a v potravinách fronta, tak on si vzal košík, stál a u pokladny se přidělem dávalo do košíčku kilo banánů, kilo pomerančů. A on přišel, jako že nechce, že jenom jako šel třeba pro rohlíky. Tak se na něho všichni dívali, že zrovna nechtěl, jak všichni, protože já jsem to už měla³¹.“ (paní Vlčková)

Pod termín sociální jistoty jsem zařadila také několik pro příběhy narátorek společných rysů – plnou zaměstnanost a bytovou politiku. Plná zaměstnanost znamenala pro narátorky několik věcí – za prvé se člověk nemusel bát o práci, že o ni přijde nebo že žádnou nedostane a za druhé – což je úzce propojeno s první skutečností – že když onemocní nebo bude potřebovat, někdo ho zastoupí, práce přejde na někoho jiného. Člověk tedy například nemusel chodit do práce nemocný, nemusel se totiž bát, že o práci přijde a zaměstnavatel si najde někoho jiného. Takto o problematice hovořila paní Dvorská.

N: „Ano, byl si jistě a v tom obchodě, bylo nás spousta, když jeden omarodil, tak zastoupil ho jinej, bylo nás víc, až jako zbytečně víc.“

V: „Zbytečně?“

N: „Dneska prostě, nevím, jak jinde, ale v těch velkéj taky, ale prostě jen určitěj počet, kterej je nutnej prostě a pak když člověk třeba onemocní tak je to složitý. Takže pak ti ostatní jsou na tom bití, jsou třeba na něj našťvaný...ten zaměstnavatel je pak taky našťvanej, tak ho vyhodí... protože dřív musel bejt zaměstnanej každej, když jste nebyla zaměstnaná, tak Vás zavřeli za příživnictví. A nikdo nekoukal, jestli je v tom obchodě je potřeba pět lidí nebo deset. Tak jich bylo deset no. To bylo všechno státní, to platil ten stát. Jo. Takže to bylo jakoby jedno.“ (paní Dvorská)

Další věcí pak je, že plná zaměstnanost – neboli jak některé z narátorek uváděly – nadzaměstnanost – znamenala často méně práce, tedy klidnější pracovní dobu, pro některé až nudnou.

„Takže jsem normálně v šufletě v kanceláři měla knížku a četla jsem nebo jsem pletla dětem svetry, no. A to bylo ale všude, já si pamatuju, že když jsem nastoupila do Klenotů, tak v Pacově, tam bylo úplně mrtvo, ale prodejna tam byla, tak tam pani dokonce koupili pletací stroj a ta si tam pletla, v pracovní době, a to jí koupilo jakoby ROH, jo, aby tam nesesedla, když už tam musí bejt, tak aby tam nesesedla jen tak, takže ta si tam štrikovala³².“ (paní Ratajová)

Poslední věcí je pak bytová politika. Jednalo se především o to, že zaměstnanci dostávali od fabrik, ve kterých pracovali, byty. Takže bydlení pak měla rodina zajištěné.

³¹ Rozhovor se Zdenkou Vlčkovou, vedl Tomáš Niesner, 10.2.2012. Sběrka Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

³² Rozhovor se Zdenou Ratajovou, vedla Pavla Rozkydalová, 2.12.2013. Sběrka Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

„Tak nám bylo nabídnutý, on dostal jako manžel v Pramitu v Šumperku jako umístěnku, tehdy tak nějak to jako bylo s tím, že ale nemáme jako bydlení v Šumperku, že by nám nabídli bydlení tady ve Světlé Hoře u Bruntálu³³.“

(paní Vlčková)

Nebo vyjádření paní Dvorské.

„No, můj tatínek dělal v Loděnicích a dostali jsme byt v Mlázicích.“

(paní Dvorská)

To jsou tedy rysy, které v rozhovorech vystávaly jako všem narátorkám společné a pomáhají vytvářet obraz doby. Na co bych ještě upozornila je nejen množství zboží, tedy často jeho nedostatek, ale i jeho kvalita. Většina narátorek hovoří o tom, že zboží bylo převážně naše, české, kvalitní, nedělané na cenu, ale aby vydrželo. Dovozové zboží nebylo podle příběhů narátorek téměř vůbec dostupné. Za další bych ráda upozornila na pracovní dobu. Všechny narátorky, jejichž příběhy jsem získala z Centra orální historie, si výrazně stěžovaly na nedostatek volného času. Většina z nich se o svou pracovní dobu i explicitně podělila a jejich průměrná týdenní pracovní doba (bez soboty) se v 70. letech pohybovala okolo 40,3 hodin týdně. Samozřejmě, že některé narátorky pracovaly dál i o sobotách, mezi ně pak patří ty, které pracovaly v provozovnách s potravinami. O přesčasech či práci navíc však nehovořily. Co se týče výdělků – většina narátorek poukazuje na to, že byly spíše skromné, na vyskakování to nebylo. Jedna z nich dokonce přirovnává své produktivní pracovní období k období důchodu.

Narátorky také kladly výrazný důraz na osobní život, hlavně na své děti, na čas, který jim musely věnovat. Vázaný čas – práce v domácnosti, péče o děti, podle jejich výpovědí zabíral značné množství času, a tak většina z nich říká, že osobního volna, které by trávily podle své vlastní vůle, bylo až tristně málo.

„To nebyl čas, poněvadž jsi měl domácnost a to, ty otvírací doby byly veliký, že jo. Takže nebyl čas na takovýdle žádný kamarádství nebo nějaký sleziny³⁴.“

(paní Mückeová)

Naproti tomu o svém mládí, kdy byly narátorky svobodné a bezdětné, hovořily jako o době, kdy měly volného času nadmíru. Vyrážely do kina, na různé tancovačky, merendy nebo jen tak ven. Přímo o volném čase už ale více v následující podkapitole. Na závěr podkapitoly je tedy možné říct, že pracovní čas narátorek byl hodně ovlivněn politikou státu, v některých případech určitě spíše negativně – například nedostatkem zboží, malým výběrem, frontami, nudou v práci, spíše nižším finančním ohodnocením, na druhou stranu tu ale zase byla jistota práce a bydlení. A jak je psáno výše, všem narátorkám se práce líbila.

10.4. Volný čas? Hlavně organizovaně...

„Hlavně organizovaně“. To je asi nejuvýstižnější výrok, který demonstruje většinu volného času předrevoluční doby. Už do dětství narátorky umísťovaly státem organizovaný způsob trávení volného času a ve stejném duchu hovořily i o volném čase svých dětí – Pionýr, Jiskříčky, fabrikami pořádané výlety na hrady a zámky, tábory a podnikové chaty. Zatímco Pionýr

³³ Rozhovor se Zdenkou Vlčkovou, vedl Tomáš Niesner, 8.2.2012. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: Životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

³⁴ Rozhovor s Viluší Mückeovou, vedl Pavel Mücke, 28.7.2012. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: Životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

a Jiskřičky byly vnímány hodně jako povinnost, a tak tedy často i negativně (jak už to s povinnostmi bývá) – podnikové chaty, tábory a různé výlety jsou vnímány pozitivně.

„To kupovali rodiče, na popud toho, že jezdili vlastně na ty podnikové chalupy, takže to bylo v Jizerských horách a rodiče říkali...to není možný musíme sehnat nějakou tu chatu... tak naši se začali ptát a v Desný sehnali chalupu.“

(paní Zahradníčková)

V dospělosti to pak bylo u narátorek velmi podobné, stále převažovalo hlavně organizované trávení volného času nad tím na vlastní pěst. „Možnosti ROH“. Jednalo se o dovolené hlavně po Čechách, Slovensku, ale jezdilo se i do zahraničí – například Jugoslávie, Bulharsko, NDR, Maďarsko. Časté pak bylo bydlení pod stanem místo bydlení někde v hotelu, jako jsme zvyklí dnes. Narátorky byly také členkami Svazu žen a v rámci této organizace se pořádaly různé výlety, chodilo se do saun apod. Za další tu byla také možnost vycestovat za odměnu – i tuto skutečnost některé narátorky zmiňují – za vysokou produktivitu práce a výrazně vyšší tržby byly označeny za „nejlepšího pracovníka“ a měly možnost podívat se do ciziny.

„Docela jsem byla vyhodnocená. Dostala jsem leteckou rekreaci do Bulharska za to, že jsme měly vysokou produktivitu práce ve dvou. Do toho Burgasu, to byla nádherná dovolená³⁵.“

(paní Mückeová)

Do volného času předrevoluční doby patřily i tzv. „povinné oslavy“. Jako povinné oslavy jsem je označila proto, že všechny narátorky je vnímaly jako povinnost, často ale ne vždy, v negativním smyslu. Narátorky zmiňovaly 1. Máj a MDŽ (Mezinárodní den žen). MDŽ se většinou neslo v duchu poděkování zaměstnankyním za vykonanou práci. Narátorky dostávaly například květinu a ručník a ze strany vedení jim bylo poděkováno. Některé z narátorek také zmiňovaly jakási „lákadla“, která měla lidi přimět na oslavu 1. Máje přijít – většinou šlo o nedostatkové zboží jako například banány.

„Ale do průvodu lidi museli, to bylo nanucený vid', to bylo. Skovávali se na prvního máje, byly třeba v zámeckém stánku, byly stánky, hudba, všechno to, ale chodili tam, to byly potraviny se jmenovali Pramen, tak tam muselo několik těch vedoucích jít se stánkem a prodavačku k sobě a dostali na to přiděl, třeba banánů nebo nějakých těch, to si neumíš představit, co to bylo za masakr, to byly fronty, aby natáhli lidi na tu oslavu³⁶.“

(paní Šraierová)

Pak tady byla samozřejmě i možnost trávení volného času na vlastní pěst, i když omezená. Přízní se těšily autokempy, stanování, popřípadě se vyjíždělo na víkendy na vlastní chaty, lidé si také kupovali zahrádky v koloniích, pěstovali si zde vlastní produkty – evidentně se u všech zmíněných aktivit jednalo o jistou formu seberealizace. Mimo jiné narátorky ve volném čase zmiňují setkávání s rodinou, hraní her, sledování televize, procházky a občas, opravdu jen zřídkakdy, návštěvu kina či divadla. Tato zjištění tak v podstatě souhlasí s tvrzením Tučka, který říká, že pro období 70. a 80. let 20. století bylo typické uzavírání se do rodiny a domácnosti [Tuček a kol., 2003: str. 182-187]. Což skutečně vystihuje častou nechuť narátorek samotných nebo jejich blízkých či známých, chodit na oslavy 1. Máje, účastnit se schůzí ROH či stranických schůzí, oslovovat druhé soudruhu či soudružko a muset si na veřejnosti dávat pozor, co komu říct. Další možností trávení volného času pak bylo vycestovat za hranice s tehdejšími cestovními kancelářemi – mezi ty zmíněné patřil například Čedok

³⁵ Rozhovor s Viluší Mückeovou, vedl Pavel Mücke, 15.7.2011. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: Životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

³⁶ Rozhovor s Alenou Šraierovou, vedl Petr Šraier, 5.1.2012. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: Životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

či Rekrea, nicméně tato forma cestování do zahraničí nebyla zřejmě obvyklá. To byly tedy možnosti, jak trávit volný čas podle vlastního uvážení, například jen v kruhu rodiny či přátel nikoli ve společnosti spolupracovníků.

Jako nejvíce negativní zkušenost volného času před revolucí narátorky označovaly nemožnost vycestovat. I to byl jeden z důvodů, proč většina z nich po revoluci této možnosti velmi hojně využívala. O tom ale více až později. Celkově byl tedy předrevoluční volný čas dětí i dospělých do velké míry ovládán a organizován ze strany státu. Jak bylo řečeno v teoretických kapitolách výše, všechny totalitní režimy věnovaly volnému času velkou pozornost [Petrušek 2006: str. 421]. Jak je ale možné skrze vyprávění narátorek zahlédnout, volný čas nebyl ze strany státu manipulován jen z hlediska různých organizací – ROH, Svazu žen, Svazu mládeže a dalších organizací či ze strany nedostatkovosti různého volnočasového zboží nebo možnosti svobodně vycestovat do zahraničí, ale jak některé narátorky zmiňují, i ze strany poslechu hudby, módy či četby literatury. Člověk byl téměř ve všech sférách svého života kontrolován. Protože však moc možností, jak si tuto realitu uvědomit, nebylo, nebyla možnost porovnání, tak si většina lidí, zřejmě velmi podobně jako některé z narátorek, tento fakt ani neuvědomila. Tady jedna z demonstrací.

„Ale po tom 89. třeba někdo řekl že, byly fronty, že se stálo na banány, že se stálo na ty burské voříšky, že třeba před Vánoci byly fronty, ale já jsem to tak jako nepociťovala, já jsem si myslela, že to tak prostě mělo být a že prostě to tak je.“

(paní Zahradníčková)

Paní Dvorská pak nebyla jedinou, která do předrevoluční doby zasazovala jakýsi pocit sounáležitosti, semknutosti, pocit společenství.

„Ne, to bylo hezký, ty lidi se prostě sešli na náměstí, všichni mávali, smáli se, koukali na ty alegorický vozy. To bylo hezký. Dneska když se ty lidi sejdou tak maximálně na nějaký tý demonstraci...ale to je.“

(paní Dvorská)

Podle mého názoru, je tento fakt do značné míry daný možnostmi volby – můžeme jet do zahraničí nebo zůstat doma, podívat se na jakýkoliv film, poslouchat jakoukoli hudbu, oblékat se podle toho, jak chceme, mohou se projevit naše osobnostní rysy. V minulosti tomu tak ale do značné míry opravdu nebylo. Což dokládají nejen samy narátorky, ale i provedené výzkumy. Tuček například tvrdil, že v polovině 80. let mělo společenské postavení na rozdílné trávení volného času jen mizivý vliv [Tuček a kol., 2003: str. 182-187]. Co to ale znamená? Na základě příběhů narátorek je evidentní, že většina lidí měla to samé, nosila to samé, jedla to samé, kupovala to samé, k ničemu jinému se víceméně nedostali. Právě z omezených možností volby téměř ve všech sférách života podle mého názoru plynul ten jistý pocit sounáležitosti. Když si je většina lidí ve svých možnostech téměř rovna, je vcelku logické pociťovat sounáležitost. A do jaké míry lidé na takové akce jako byl právě 1. Máj chodili skutečně z vlastní vůle nebo jen aby měli klid, k tomu už bylo řečeno výše podkapitole „Politický tlak“.

Vyprávění narátorek ukazují, že se volný čas v této době vyznačoval silnou manipulací ze strany státu. V čase, ve kterém si dnes přijdeme víceméně svobodní, si lidé dříve svobodní připadat, jak vidno mohli, ale ve svých volbách svobodní skutečně nebyli.

11. Společnost po roce 1989 očima narátorek

V této kapitole bych se ráda věnovala obrazu společnosti po roce 1989, tak jak ho vykreslily narátorky. Podobně jako v kapitole minulé a v jejích podkapitolách, se budu věnovat především těm skutečnostem, které byly pro příběhy narátorek společné a pomohly tak vykreslit současnost. Hlavními, ne však jedinými tématy, tedy budou opět práce a volný čas.

11.1. Zaměstnání prodavačky? Zhoršující se pracovní podmínky

Pod termín zhoršujících se pracovních podmínek jsem opět nezahrnula jen jeden společný rys příběhů, ale rysů více. Nejedná se o fyzické pracovní podmínky, ale spíše o jistou formu psychického nátlaku, kterou narátorky v práci pociťovaly. Zde se opět vzorek narátorek rozděluje. Ty z narátorek, které odešli do důchodu v 90. letech tuto změnu z větší části tolik nepociťovaly, kdežto ty narátorky, které odcházely do důchodu kolem nultých let či jsou stále v pracovním procesu, vnímají tento tlak mnohem více. Tuto skutečnost příkládám faktu, že nějakou dobu trvá, než se ustálí podmínky nové, odvíjející se od změny společenského zřízení.

Tak tedy, pod termín zhoršujících pracovních podmínek jsem zařadila – zmenšování pracovních kolektivů, nezastupitelnost, oproti dřívějšímu až příliš aktivní pracovní dobu, automatizaci práce a s ní spojené zjednodušení a větší neosobnost práce, snižující se profesionalitu danou především tím, že práci dnes často vykonávají lidé v oboru nevyučení, s tím, podle mého názoru, spojenou představou podřadnosti tohoto zaměstnání – může ji vykonávat prostě kdokoliv a poslední řadě pak strach o práci.

V podstatě všechny zmíněné skutečnosti podle mého názoru tvoří takový jeden velký kruh. Při přechodu ze státního socialismu, který se vyznačoval plánovaným víceméně soběstačným hospodářstvím na demokracii ve spojení s kapitalismem se najednou kladl mnohem větší důraz na produktivitu, výdělek podnikatele a za další, trh začaly zaplňovat nadnárodní firmy, které na těchto principech již řadu let fungovaly. Tento přechod však nebyl okamžitý, nějakou dobu trval, proto ho zřejmě narátorky, které odešly do důchodu v 90. letech 20. století příliš nezaznamenaly, zatímco ty ostatní ano. Při důrazu na produktivitu a výdělek je častým mechanismem snižování stavů – tedy zmenšování pracovních kolektivů, tím více práce ale na zbylé zaměstnance zbývá a tím méně jsou zastupitelní. Kvůli důrazu na produkci a výdělek jsou však zaměstnanci nuceni chodit do práce často i nemocní. Pokud jsou v pracovní neschopnosti příliš dlouho, bývají i vyměněni.

„No, tlak tlak...že třeba když sem nemocná, tak to radši přeju prostě.“ (paní Dvorská)

V citaci jednoznačně vystupující strach o práci je následně ještě posilován snižující se profesionalizací v tomto oboru. Práci může díky její automatizaci vykonávat téměř každý, bez ohledu na zkušenosti a znalosti.

Další skutečností pak je, že s automatizací přichází podle narátorek práce do jisté míry o osobní přístup, kasa vše ukáže, spočítá, už žádné pulty s uzeninou či vracení láhví, uzenina je balená a vracení láhví je zautomatizované. Problémem pak ale může být, že práce tolik zaměstnance nebaví. Většina narátorek kladla ve své práci důraz právě na kontakt s lidmi. O této skutečnosti mluví ve své práci i Terkel – kdy produktivita práce sice roste, ale nadšení a radost z práce se naopak

snižují [Terkel 1974]. Není zde už tolik místa pro „člověka“. I přes tyto skutečnosti, které se analýzou dat ukázaly, měly a mají narátorky svou práci rády.

„Určitě komunikace s lidma, mám ráda pořádek, to doplňování zboží, rovnání do regálů, dříve vlastně i vracení láhví, znáte to, dneska už je to automat, ale dříve lidi Vám dali lahve na pultík, Vy jste je sebrala, dala jste jim žetonky nebo peníze, to se mi líbilo.“

(paní Zahradníčková)

Dalším často zmiňovaným tématem byla možnost „jít na školu“, která není nijak politicky ovlivněna a s ní spojená možnost „vypracovat se“, mít tu možnost. Samozřejmě, že i dnes jsou mechanismy, které člověku brání, nikdy zřejmě nebudou startovací podmínky pro všechny stejné [Lareau 2003; Katrňák 2004; Bottero 2005], ale minimálně na rozdíl od doby před revolucí, není tato možnost politicky ovlivněna.

„Ale je pravda, že když jste se hlásila na nějakou školu, ne vysokou u do učení, tak je pravda, že byla kolonka, a do té kolonky, kde chtěli vědět, jestli jsou rodiče v nějaký straně nebo v žádný, tak na to byla kolonka.“

(paní Dvorská)

Nyní bych se ještě v krátkosti ráda vrátila k výše zmíněným „zaměstnaneckým výhodám“ narátorek. Jak jsem již uvedla, vzorek se zde rozděloval na dvě skupiny – skupinu narátorek jejichž příběhy jsem získala z Centra orální historie a na skupinu dvou narátorek, s nimiž jsem prováděla rozhovor osobně. Tyto ženy jsou mladší a stále pracují. Právě ony už o těchto výhodách nehovoří, na nákup totiž si mohly dojít samy a zboží už bylo všude dost. Tedy už v letech krátce před revolucí se množství a škála zboží zvětšila. Další věcí pak je, že tyto ženy už nepracovaly například od osmi do šesti hodin s pauzou na oběd, ale měly ranní či odpolední směnu, takže měly prostor pro to na nákup si dojít. Nicméně není pro ně zase nic neobvyklého pracovat o víkendech, nejen tedy v sobotu, ale i v neděli.

Pro zaměstnání po roce 1989 je tedy především typické osvobození od politického tlaku. Nicméně přechod k demokracii a kapitalismu přinesl jiné omezující mechanismy. Narátorky pociťují v zaměstnání jistý tlak, který je podle mého názoru, dán především důrazem na vysokou produktivitu a co nejvyšší výdělek.

11.2. Volný čas? Hodně možností ale také hodně prostředků

Co se ukázalo jako typické pro volný čas po revoluci až po současnost? Hodně možností. Narátorky v první řadě hovořily o možnosti vycestovat kamkoli člověk chce – možnost seberealizace na základě vlastní vůle, ve druhé řadě už ale velmi často poukázaly na fakt, že pokud člověk chce, musí na to mít také dostatek prostředků. Dnešní zábava ale není podle narátorek zrovna levnou záležitostí. Pokud srovnávali s minulostí, vnímaly dnešní ceny jako poměrně vysoké.

„Po té revoluci je zase všeho, seženete cokoliv chcete, ale myslím si, že člověk musí mít hodně peněz, aby mohl jako si dopřát co by chtěl a jako.“

(paní Zahradníčková)

Jejich vyprávění tak opět podporují výsledky proběhlých výzkumů uvedených výše. Byl to Tuček ale i Červenka, kteří hovořili o zdražování vstupenek do kin, divadel, na výstavy a koncerty. To podle nich pak jasně vysvětlovalo, proč se na konci 90. let prosazoval příjem jako jedna z důležitých vysvětlujících proměnných „vyšší kultury“, [Tuček a kol., 2003: str. 188-189; Červenka 2004: str. 3-4]. Jak už bylo jednou řečeno, „vyšší kultura“ se podle výzkumů váže hlavně na

vysokoškoláky, podnikatele se zaměstnanci a z části na živnostníky, výuční obory sem tedy nepatří [Tuček a kol., 2003: str. 188-189]. Zřejmě i právě proto narátorky tuto formu trávení volného času téměř nezmiňovaly. Velmi podobně tomu bylo i s četbou knih, která také téměř, až na paní Vlčkovou, která celý život pracovala v knihkupectví, nebyla zmiňována. O četbě knih se výše uvedené výzkumy také zmiňují a tvrdí například, že dělicí čarou je vzdělání s maturitou. Čtení knih bylo označeno za volnočasovou aktivitu vzdělanějších [Sak, Kolesárová 2004: str. 90-92, 115, 127]. Jistou roli by tady pak mohla hrát i finanční stránka. Nicméně i přesto se četba (i když nejen knih, ale i časopisů) stále umísťuje na předních příčkách volnočasových aktivit, tak například i výzkum ISSP 2007 dokládá, že oproti evropskému průměru o něco více čteme [Fazik 2011: str. 158].

„Je to, ano, tehdy jako těch knih nebylo, ale byl jako větší zájem. Teď po té revoluci se vyrojilo strašná spousta vydavatelé, strašná spousta vydavatelů. A jednak teda šly ceny knih rapidně...jako těch zákazníků teda bohužel teda ubývá a tím asi, že fakt ty knížky jsou jako takhle drahý³⁷.“ (paní Vlčková)

Pod termín hodně možností jsem opět nezařadila jen nově nabyté možnosti cestování, ale i množství a škálu toho, co si všechno člověk může koupit.

„Jako dneska třeba člověk může si chtít koupit dům, a tak si ho koupí jo, o tom se nám mohlo jenom zdát jo.“ (paní Zahradníčková)

Když má člověk dost financí, jsou mu dostupné takové věci, na jejichž možnost koupě v minulosti třeba ani nepomyslel. Nejen v tomto případě se projevuje odstranění politického tlaku, osobní majetek již není vnímán negativně jako pozůstatek buržoazního způsobu života. Celkově už není volný čas ze strany státu tak výrazně manipulován. Dalo by se ale říct, že místo státu jsou zde jiné formy manipulace, kterým každodenně podléháme jako například reklama. Reklama je všude, v televizi, v rádiu, na internetu, v časopisech, na billboardech. Lidé samozřejmě tlaku reklam podléhají, jsou nabádáni ke koupi toho, co je moderní, co se nosí. Vrátka průmyslu volného času se k nám otevřela společně s přechodem k demokracii a kapitalismu. Množství všelijakého zboží nás podle narátorek vyloženě obklopuje. Lidé si tak věci často už ani neváží.

„Lidi zapomínaj, že na všechno se stálo frontu bez známých bez známosti se nedostalo v podstatě nic, oblečení na děti, blbý banány před Vánocema³⁸.“ (paní Ratajová)

S množstvím zboží se ale také pojí jeho kvalita – nebo spíše podle srovnání narátorek, jeho nekvalita. Zboží je podle nich často dělané na cenu a na to, aby se vcelku rychle koupilo další – nové. Podobně je to i s jídlem, jeho kvalita není tak vysoká a když ji člověk chce, musí si, na rozdíl od minulosti, připlatit. Podle mého názoru, je to dáno opět důrazem na vysokou produktivitu a výdělek, kdy se za tímto účelem snižuje kvalita. Pak je tady taky problém českého zboží, které

³⁷ Rozhovor se Zdenkou Vlčkovou, vedl Tomáš Niesner, 8.2.2012. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

³⁸ Rozhovor se Zdenou Ratajovou, vedla Pavla Rozkydalová, 2.12.2013. Sbíрка Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR

podle nich téměř není vidět. Dnes je to vlastně obráceně – v předrevoluční době bylo téměř vše vyrobeno u nás, teď téměř vše dovážíme. To je narátorkami vnímáno negativně.

Pro volný čas po roce 1989 je tedy typické, podobně jako pro zaměstnání, osvobození od politického tlaku. To se projevuje zejména množstvím možností. Nejde jen o možnosti cestovat, ale také o škálu a množství různých druhů zboží. Na druhou stranu jsou dnes lidé, více jak dříve, limitováni finančními prostředky a jako nový aktér se ve velkém projevuje průmysl volného času.

12. Závěr

V předkládané práci jsem se snažila odpovědět na několik otázek, všechny z nich ale měly za cíl zjistit, v jaké společnosti vlastně žijeme. Je to společnost volného času nebo snad společnost práce? Nebo ani jedna z těchto charakteristik? A v jaké společnosti z tohoto hlediska žili lidé v době státního socialismu? Vyznačovaly se za státního socialismu volný čas a práce jinými rysy než po revoluci, respektive dnes?

Vezměme to tedy popořadě. Jak bylo řečeno shora, přesná a jasná formulace volnočasové společnosti prozatím neexistuje. Přesto lze podat všeobecnou definici: „společnost volného času by měla být taková společnost, která poskytuje všemu obyvatelstvu (nebo alespoň jeho podstatné části) dostatek materiálních, duchovních, sociálních a časových prostředků k tomu, aby mohli plně rozvíjet své fyzické a duševní schopnosti“ [Klofáč, Tlustý 1967: 193]. Měla by to být tedy společnost sociální rovnosti, alespoň co do možností a podmínek [Tamtéž]. Když tuto definici propojíme s definicí volného času Dumazediera – kde je volný čas souborem činností provozovaných s úplnou libovůli z důvodu odpočinku, zábavy či osobního rozvoje [Franc, Knapík 2013: str. 59] a propojíme „teorii“ s „praxí“ tedy s příběhy narátorek, zjišťujeme, že:

- česká společnost před rokem 1989 volnočasovou společností být nemohla, protože lidé nemohli trávit volný čas libovolným způsobem a nejednalo se o společnost rovných podmínek a možností. Jedince v jejich životech totiž velmi často ovlivňovalo, z jak politicky spolehlivých rodin pocházeli. V poslední řadě pak fond volného času žen do značné míry ovlivňovala péče o děti a o domácnost, což způsobuje genderovou nerovnost fondu volného času. To vyplývá z příběhů narátorek,
- česká společnost po roce 1989 volnočasovou společností být také nemůže, přestože stát volným časem občanů nemanipuluje jako v minulosti, do značné míry se ve volném čase prosazuje příjem jako jedna z vysvětlujících proměnných jeho trávení, stále se tedy nejedná o společnost rovných podmínek a možností. Trávení volného času je tak oproti době dřívější společensky podmíněno. Což vyplývá jednak z příběhů narátorek a jednak z provedených výzkumů [Tuček a kol., 2003: str. 182-187]. Za další, ze srovnání výzkumů se ukazuje, že se zvýšila pracovní doba, podle hodnocení narátorek i podle výzkumů se také zvýšilo pracovní nasazení a pasivní způsob trávení volného času [Tuček a kol., 2003: str. 194]. Podle srovnání výzkumů se snížil fond volného času a navíc jsme v tomto čase často doprovázeni myšlenkami na zaměstnání [Fazik 2011: str. 159]. K tomu ještě přidejme fakt ve smyslu zhoršujících se pracovních podmínek, které narátorky zmiňovaly. Ve výsledku se zdá, že se, alespoň z hlediska tohoto oboru dostáváme do neúprosného kola tlačícího na co nejvyšší produktivitu a výdělek.

Nyní od společnosti volného času ke společnosti práce. Definice společnosti práce zní pak takto: „společnost práce je taková společnost, v níž je práce chápána jako mravní závazek, jako sociální povinnost a jako legitimní cesta k osobnímu úspěchu... Jsme v zajetí ideologie práce“ [Gorz 1988, cit. podle Petrušek 2006: str. 396]. Když tedy opět propojíme teorii s praxí – tedy s příběhy narátorek, dojdeme podle mého názoru k tomu, že:

- přestože se zřejmě dá říct, že ve společnosti před rokem 1989 byla práce chápána jako mravní závazek a sociální povinnost, byla to především zákonná povinnost a z ní pak tento fakt do určité míry určitě plynul. Pokud se jedná o cestu osobního úspěchu, ta do značné míry závisela na politické spolehlivosti rodiny, jak plyne z příběhů narátorek. Podle srovnání výzkumů se pak tato doba vyznačovala nižší pracovní dobou, větším fondem volného času a jak plyne z výzkumů i z hodnocení narátorek – pracovní nasazení bylo jednoznačně menší [Tuček a kol., 2003: str. 194]. Proto podle mého názoru není možné označit společnost před rokem 1989 za společnost práce,
- česká společnost po roce 1989 se podle mého názoru termínu společnosti práce přibližuje více. Podle výzkumů i hodnocení narátorek vzrostlo pracovní nasazení [Tuček a kol., 2003: str. 194], ze srovnání výzkumů plyne, oproti 60. letům 20. století, vyšší pracovní doba, vzrostly také pracovní aktivity navíc [Tuček a kol., 2003: str. 178], fond volného času se ze srovnání výzkumů snížil. Práce je, podle mého názoru, u většiny obyvatelstva chápána jako legitimní cesta k úspěchu, jako mravní závazek a sociální povinnost. Ale už jen hodnocení narátorek, které si problémy současné společnosti uvědomují a mohou o nich explicitně hovořit, znamenají podle mého názoru velkou změnu.

Nyní k charakteristikám práce a volného času. Vyznačovaly se za státního socialismu práce a volný čas jinými rysy než po revoluci, respektive dnes? Určitě ano:

- v době státního socialismu byla práce zákonnou povinností, která byla, alespoň v oboru, který jsem zkoumala, protnuta plánovaným hospodářstvím a sociálními jistotami – umístěním do práce a většinou i bytem. I když sociální jistoty byly tou dobou typické zřejmě pro většinu oborů a fenomény jako nedostatek zboží, fronty, podpultový prodej byly každodenní zkušeností téměř všech. Pokud se jedná o volný čas, stáť do značné míry způsob trávení volného času občanů určoval – ve svém rámci nabízel různé alternativy, některé víceméně povinné. Volný čas a jeho využívání bylo nedílnou a velmi důležitou součástí stability režimu. Organizace času dětí i dospělých byla „normální“,
- po revoluci 1989 se jak práce tak volný čas hodně proměnily. Práci, zdá se podle narátorek dominuje diktát vysoké produktivity a výdělku, volnému času potom osobní preference omezené finančními prostředky.

Úplným závěrem je tedy možné říct následující – nežijeme ve společnosti volného času a ani v minulosti jsme v ní nežili. Zatímco doba před rokem 1989 se více přibližovala společnosti volného času, dnešní doba se více přibližuje společnosti práce. Ze svého úhlu pohledu, který je ovlivněn jak příběhy narátorek, tak proběhlými výzkumy, bych však ani pro minulost, ani pro současnost žádný z těchto termínů neužila. Už jen skutečnost, že si narátorky problémy, které jsem dala do souvislosti s demokracií ve spojení s kapitalismem, uvědomují a hovoří o nich, znamená, podle mého názoru, velkou

změnu oproti minulosti, kdy, jak samy přiznávají, často ani problémy nebyly schopny vidět. Realitu braly takovou, jaká byla. Demokratická společnost by měla umožňovat změnu k lepšímu.

Literatura:

- Bottero, Wendy, 2005. *Stratification: social division and inequality*. New York: Routledge. s. 8-51. ISBN 0-415-28179-2
- Červenka, Jan, 2004. *Co děláme ve svém volném čase?* Tisková zpráva CVVM. 26. 4. 2004. [online]. [cit. 23. 2. 2018]. Dostupné z www.https://cvvm.soc.cas.cz/cz/tiskove-zpravy/ostatni/zdravi-volny-cas/440-co-dlame-ve-svem-volnem-ase
- Fazik, Alexander, 2011. *Čítanka: Sociologie volného času a cestovního ruchu: (výběr statí, textů a klíčových citací z děl pojednávajících o sociologii volného času a cestovního ruchu)*. V Praze: Vysoká škola obchodní. ISBN 978-80-86841-35-9
- Filipcová, Blanka, 1967. *Člověk, práce, volný čas*. Praha: Nakladatelství svoboda
- Franc, Martin a Knapík, Jiří, 2013. *Volný čas v českých zemích 1957-1967*. Praha: Academia. Šťastné zítřky (Academia). ISBN 978-80-200-2229-5
- Katrňák, Tomáš, 2004. *Odsouzení k manuální práci: Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Slon. ISBN 80-86429-29-6
- Klofáč, Jaroslav a Tlustý, Vojtěch, 1967. *Soudobá sociologie*. Praha: Svoboda. s. 163-203, 347-363
- Kraus, Jiří, 2008. *Jazyk v proměnách komunikačních médií*. Praha: Karolinum. s. 93-143. ISBN 978-80-246-1578-3
- Lareau, Annette, 2003. *Unequal childhoods: class, race, and family life*. Berkeley: University of California Press. c2003. s. 1-133, 233-257. ISBN 0-520-23950-4
- Linde, Charlotte, 2009. *Working the past: narrative and institutional memory*. New York: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-514028-6
- Mareš, Petr. Rozdrobená práce in Petrušek, Miloslav, Maříková, Hana a Vodáková, Alena. *Velký sociologický slovník*. [online]. Praha: Karolinum, 1996. [cit. 3.4.2018]. Dostupné z www.https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Pr%C3%A1ce_rozdroben%C3%A1
- Marx, Karl, 1986. „Kapitál, sv. I.“ In: K. Marx, B. Engels, *Spisy*, sv. 23. Praha: Svoboda
- Petrušek, Miloslav, 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON). Sociologické aktuality. ISBN 80-86429-63-6
- Pongs, Armin. 2000. *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání*. Praha: Sociologie (ISV). s. 99-116, 187-203. ISBN 80-85866-59-5
- Riesman, David, 1968. *Osamělý dav: studie o změnách amerického charakteru*. Praha: Mladá Fronta. s. 157-158, 181-202
- Sak, Petr a Kolesárová, Karolína, 2004. *Mládež na křižovatce: Sociologická analýza postavení mládeže ve společnosti a její úlohy v procesech evropeizace a informatizace*. Praha: Svoboda Servis. s. 89-141. ISBN 80-86320-33-2
- Šafr, Jiří, 2008. *Životní styl a sociální třídy: vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. s. 58-61. ISBN 978-80-7330-154-5
- Šamanová, Gabriela, 2005. *Trávení volného času*. Tisková zpráva CVVM. 13. 1. 2005. [online]. [cit. 21. 2. 2018]. Dostupné z www.https://cvvm.soc.cas.cz/cz/tiskove-zpravy/ostatni/zdravi-volny-cas/116-traveni-volneho-asu
- Šamanová, Gabriela, 2010. *Volný čas*. Tisková zpráva CVVM. 14. 1. 2010. [online]. [cit. 21. 2. 2018]. Dostupné z www.https://cvvm.soc.cas.cz/cz/tiskove-zpravy/ostatni/zdravi-volny-cas/498-volny-as
- Šimek, Dušan, 1997. *Sociologie práce*. Olomouc: Universita Palackého. ISBN 80-7067-705-8
- Špaček, Ondřej, Jiří Šafr, 2010. Volný čas, sport a kulturní vkus: rozdílly podle společenského postavení. In: Hana

- Maříková, Tomáš Kostecký, Tomáš Lebeda, Markéta Škodová (eds.) *Jaká je naše společnost? Otázky, které si často klademe....* Praha: Sociologické nakladatelství. s. 81-99. ISBN 978-80-7419-025-4
- Švigová, Milada, 1966. Hlavní směry sociologie volného času. *Sociologický časopis*. [online]. (5) [cit. 3.4.2018]. Dostupné z www:
<http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/133-sociologicky-casopis-5-1966/2562>
 - Terkel, Studs, 1974. *Working: people talk about what they do all day and how they feel about what they do*. New York: Ballantine books. ISBN 0-345-32569-9
 - Tomášek, Pavel, 1973. Dělná práce v domácnosti a předpoklady socialistického způsobu života. In: *Sborník prací Filosofické fakulty brněnské univerzity*. G. Řada sociálněvědná. roč. 22. č. G 17, s. 105-122
Dostupné z www:
<https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/111403>
 - Tuček, Milan a Friedlanderová, Hana, 2000. *Češi na prahu nového tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství. s. 84-92. ISBN 80-85850-88-5
 - Tuček, Milan, 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství. Studie. s. 168-202. ISBN 80-86429-22-9
 - Vávra, Martin, 2006. Tři přístupy k analýze diskurzu – neslučitelnost nebo možnost syntézy? In: Tichý, Radek, ed. *Miscellanea Sociologica*. Praha: Fakulta sociálních věd UK. s. 49-65
 - Vávra, Martin, 2007. Sociologické aspekty v díle Michela Foucaulta. In: *Historická sociologie: teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 338-359. ISBN 978-80-7380-061-1
 - Vlášil, Jan. Práce in Petrušek, Miloslav, Maříková, Hana a Vodáková, Alena. *Velký sociologický slovník*. [online]. Praha: Karolinum, 1996. [cit. 17. 2. 2018]. Dostupné z www:
<https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Pr%C3%A1ce>
 - Vlášil, Jan. Sociologie práce in Petrušek, Miloslav, Maříková, Hana a Vodáková, Alena. *Velký sociologický slovník*. [online]. Praha: Karolinum, 1996. [cit. 17. 2. 2018]. Dostupné z www:
https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Sociologie_pr%C3%A1ce
-